

Марас
Шевченко

ТАЙДАМАКИ

м: Шевченко

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

*Марас
Шевченко*

ТАЙДАМАКИ

Харків
«Фоліо»
2013

**ББК 84.4УКР
Ш37**

**Серія «Шкільна бібліотека
української та світової літератури»
заснована у 2010 році**

**Примітки та коментарі
*Л. В. Ушкалова***

**Художник-оформлювач
*О. Д. Кононученко***

**Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах
(лист МОНУ № 1.4/18-3817 від 05.10.10)**

**План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки України**

**Громадська Рада
серії «Шкільна бібліотека української та світової літератури»**

**В. С. Бакіров, О. Ю. Вілкул, Г. М. Герман, В. М. Голенко, В. М. Горбаль,
М. М. Добкін, І. Ф. Драч, В. Г. Кремінь, О. С. Онищенко, М. В. Попович,
Д. В. Табачник (голова), О. А. Удод, Я. С. Яцків**

Шевченко Т. Г.

**Ш 37 Гайдамаки / Т. Г. Шевченко; примітки та коментарі
Л. В. Ушкалова; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. —
Харків: Фоліо, 2013. — 141 с. — (Шкільна 6-ка укр. та
світ. літ-ри).**

**ISBN 978-966-03-5461-6 (Шкільна 6-ка укр. та
світ. літ-ри).**

ISBN 978-966-03-6253-6.

До видання увійшли твори геніального українського поета,
великого Кобзаря — Тараса Григоровича Шевченка (1814—1861),
серед яких така перлина поезії, як «Гайдамаки», що, безперечно,
втілила в собі духовне багатство, притаманне українському
народові.

ББК 84.4УКР

**ISBN 978-966-03-5461-6
(Шкільна 6-ка укр.
та світ. літ-ри)**

ISBN 978-966-03-6253-6

© Л. В. Ушкалов, примітки та коментарі, 2010
© О. Д. Кононученко, художнє
оформлення, 2013
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

ГАЙДАМАКИ¹

Все йде, все минає — і краю немає,
Куди ж воно ділось? Відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... Одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок², криницю
І в море безкрає і будеш сіяць,
Як над Вавилоном³, над його садами⁴,
І над тим, що буде з нашими синами;
Ти вічний без краю!.. Люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не самотній, я не сирота —
Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? Гріх, душа жива!
А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо душа жива.
Як небо блакитне — нема йому краю,
Так душі почину і краю немає.

А де вона буде? Химерні слова!
Згадай же хто-небудь її на сім світі —
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата, — вам треба згадать!
Вона вас любила, рожеві квіти,
І про вашу долю любила співать.
Поки сонце встане, спочивайте, діти,
А я поміркую, ватажка де взять.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля —
Ідіть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! орли мої!
Летіть в Україну —
Хоч і лихо зострінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дасть погибати,
А тут... а тут... Тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зострівши, насміються⁵ —
Такі, бачте, люди:
Все письменні, дрюковані,
Сонце навіть гудять:
«Не відтіля, — каже, — сходить,
Та не так і світить,
Отак, — каже, — було б треба...»
Що маєш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...
Розумні та й годі!
А що ж на вас вони скажуть?

Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
«Нехай, — скажуть, — спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани.
А то дурень розказує
Мертвими словами
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах. Дурень! дурень!
Били, а не вчили.
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають.
Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу⁶,
Султан, паркет, шпори, —
От де слава! А то співа:
«Грає синє море»,
А сам плаче, за тобою
І твоя громада
У сіряках!...» Правда, мудрі!
Спасибі за раду.
Теплий кожух, тільки шкода
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте... кричіть собі,
Я слухать не буду
Та й до себе не покличу:

Ви розумні люди —
А я дурень; один собі
У моїй хатині
Заспіваю, заридая,
Як мала дитина.
Заспіваю — море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю — розвернулась
Висока могила,
Аж до моря запорожці
Степ широкий вкрили.
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають... А пороги
Меж очеретами
Ревуть, стогнуть, розсердились,
Щось страшне співають.
Послухаю, пожурюся,
У старих питаю:
«Чого, батьки, сумуєте?»
«Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна...»
І я плачу. А тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани — всі в золоті,
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,

Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі'
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетовали.
«Грай, кобзарю, лий, шинкарю!»
Козаки гукали.
Шинкар знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця⁸ гнеться —
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.
«Гуляй, пане, без жупана,
Гуляй, вітре, полем,
Грай, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля».
Взявшись в боки, навприсідки
Парубки з дідами.
«Отак, діти! добре, діти!
Будете панами»,
Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Похожають, розмовляють;
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами.
А я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами.
Дивлюся, сміюся, дрібні утираю —
Я не самотній, є з ким в світі жити;
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить,
У моїй хатині синє море грає,

Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько Г р и ц я⁹ дівчина співає —
Я не саодикий, є з ким вік дожить.

От де моє добро, гроші,
От де моя слава,
А за раду спасибі вам,
За раду лукаву.
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб виливать журбу, сльози.
Бувайте здорові,
Піду синів випровожать
В далеку дорогу.
Нехай ідуть — може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами.

Отак, сидя в кінці стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? хто поведе?
Надворі світає;
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали.
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились.
«Благослови, — кажуть, — батьку,
Поки маєм силу;
Благослови шукать долю
На широкім світі».
«Постривайте... світ — не хата,
А ви малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами?

Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,
Йдете в люди, а там тепер
Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна¹⁰ знаю, а оксію¹¹
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим.
Єсть у мене щирий батько¹²
(Рідного немає) —
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам здоров знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А до того — душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла¹³;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тинном.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її — ходім, сини,
На раду ласкаву.
Якби не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали

В снігу на чужині;
Заховали б та й сказали:
«Так... якесь ледащо...»
Тяжко, важко нудить світом,
Не знаючи за що.
Минулося, щоб не снилось!..
Ходімо, хлоп'ята,
Коли мені на чужині
Не дав погибати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!»
Добрідень же, тату, в хату,
На твоім порогу,
Благослови моїх діток
В далеку дорогу.

С.-Петербург, 1841, апреля 7

ІНТРОДУКЦІЯ¹⁴

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою... Було колись...
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Та королем коверзує...
Не кажу Степаном¹⁵
Або Яном Собієським¹⁶:
Ті два незвичайні —
А іншими. Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики¹⁷ ревіли,
Сусіди мовчали,

Дивилися, як королі
Із Польщі втікають¹⁸,
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає.
«Nie pozwalam! Nie pozwalam!»¹⁹
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гартують.
Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запановав над ляхами
Понятовський жвавий²⁰.

Запановав та й думав шляхту
Приборкать трошки... Не зумів!
Добра хотів, як дітям мати,
А може, й ще чого хотів.
Єдине слово «nie pozwalam»
У шляхти думав одібрать,
А потім!.. Польща запалала,
Панки казалися... Кричать:
«Гонору слово, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!»²¹
На гвалт Пулавського²² і Паца²³
Встає шляхетська земля,
І разом сто конфедерацій²⁴.

Розбрілись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні²⁵;
Розбрілися та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами,
Та й ну руйнувати.
Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

ГАЛАЙДА²⁶

«Яремо! герш-ту²⁷, хамів сину?
Піди кобилу приведи,
Подай патинки²⁸ господині
Та принеси мені води,
Вимети хату, внеси дрова,
Посип індикам, гусям дай,
Піди до льоху, до корови,
Та швидче, хаме!.. Постривай!
Упоравшись, біжи в Вільшану²⁹:
Їмості треба. Не барись».
Пішов Ярема, похиливсь.

Отак уранці жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...

О Боже мій милий!

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О Боже мій милий, як весело жить!

Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попихач жидівський, виріс у порогу;
А не клене долі, людей не займа.
Та й за що їх лаять? Хіба вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують... У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Що-небудь згадає або що побачить...
Та й знову за працю. Отак треба жить!

Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема — сирота багатий,
Бо є з ким заплакати, є з ким заспівати:
Єсть карії очі — як зіроньки сяють,
Білі рученята — мліють-обнімають,
Єсть серце єдине, серденько дівоче,
Що плаче, сміється, і мре, й оживає,

Святим духом серед ночі

Понад ним витає.

Отакий-то мій Ярема,

Сирота багатий.

Таким і я колись-то був.

Минуло, дівчата...

Минулося, розійшлося,

І сліду не стало.

Серце мліє, як згадаю...

Чому не осталося?

Чому не осталося, чому не вітало?

Легше було б сльози, журбу виливати.

Люди одібрали, бо їм було мало.

«Нащо йому доля? треба закопати:

Він і так багатий...»

Багатий на лати

Та на дрібні сльози — бодай не втирати!

Доле моя, доле! Де тебе шукати?

Вернися до мене, до моєї хати,

Або хоч приснився... Не хочеться спати.

Вибачайте, люди добрі:

Може, не до ладу,

Та прокляте лихо-зlidні

Кому не завадить?

Може, ще раз зустрінемось,

Поки шкандибаю

За Яремою по світу,

А може... й не знаю.

Лихо, люди, всюди лихо.

Нігде пригорнуться:

Куди, каже, хилить доля,
Туди й треба гнуться —
Гнуться мовчки, усміхаться,
Щоб люди не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка... Нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмію.
Виливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами...
Та не з братом, не з сестрою —
З німими стінами
На чужині... А поки що —
До корчми вернуса,
Що там робиться.

Жидюга

Дрижить, зігнувшись
Над каганцем: лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку... ох, аж душно!..
Білі рученята
Розкидала, розкрилася...
Як квіточка в гаю,
Червоніє; а пазуха...
Пазухи немає —
Розірвана... Мабуть, душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти, —
Одна шепче. Несказанно
Гарна нехрещена!
Ото дочка, а то батько —
Чортова кишенья.

Стара Хайка лежить долі,
В перинах поганих.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

КОНФЕДЕРАТИ

«Одчиняй, проклятий жиде!
Бо будеш битий... Одчиняй!
Ламайте двері, поки вийде
Старий паскуда!»

«Постривай!

Стривайте, зараз!»

«Нагаями

Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що, ти хочеш?»

«Я? з панами?

Крий Боже! Зараз, дайте встать,
Ясновельможні (нишком — свині)».

«Пане полковнику, ламай!»

Упали двері... А нагай

Малює вздовж жидівську спину.

«Здоров, свине, здоров, жиде,
Здоров, чортів сину!»

Та нагаєм, та нагаєм.

А жид зогнув спину:

«Не жартуйте, мості-пане!»

«Добривечір в хату!

Ще раз шельму! ще раз!.. Годі!

Вибачай, проклятий!

Добривечір! А де дочка?»

«Умерла, панове».

«Лжеш, Іудо! Нагаями!»

Посипались знову.

«Ой паночки-голубчики,

Єй-богу, немає!»

«Брешеш, шельмо!»

«Коли брешу,

Нехай Бог карає!»

«Не Бог, а ми. Признавайся!»
«Нащо б мав ховати,
Якби жива? Нехай, Боже,
Щоб я був проклятий!..»
«Ха-ха-ха-ха!.. Чорт, панове,
Літаню³⁰ співає.
Перехрестись!»

«Як же воно?

Далебі, не знаю».

«Отак, дивись...»

Лях хреститься,

А за ним Іуда.

«Браво! браво! Охрестили.

Ну, за таке чудо

Могоричу, мості-пане!

Чуєш, охрещений?

Могоричу!»

«Зараз, зараз!»

Ревуть, мов скажені,

Ревуть ляхи, а поставець³¹

По столу гуляє.

«Єще Польща не згінела!»³² —

Хто куди гукає.

«Давай, жиде!»

Охрещений

Із льоху та в хату,

Знай, шмигляє, наливає,

А конфедерати,

Знай, гукають: «Жиде! меду!»

Жид не схаменеться.

«Де цимбали? Грай, псявіро!»

Аж корчма трясеться —

Краков'яка оддирають,

Вальса та мазура.

І жид глянє, та нищечком:

«Шляхетська натура!»

«Добре, годі! Тепер співай!»

«Не вмію, єй-богу!»

«Не божись, собача шкуро!»

«Яку ж вам? Н е б о г у?

Була собі Гандзя,
Каліка-небога,
Божилася,
Молилася,
Що боліли ноги;
На панщину не ходила,
А за парубками
Тихесенько,
Гарнесенько,
Поміж бур'янами»³³.

«Годі! годі! Це погана:
Схизмати³⁴ співають».
«Якої ж вам? Хіба оцю?
Стривайте, згадаю...

Перед паном Хведором
Ходить жид ходором
І задком,
І передком

Перед паном Хведірком»³⁵.
«Добре, годі! Тепер плати!»
«Жартуєте, пане:
За що платить?»

«Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартуєм. Давай гроші!»
«Де мені їх взяти?
Ні шеляга³⁶, я панською
Ласкою багатий».
«Лжеш, собако! Признавайся!
Ануге, панове,
Батогами!»

Засвистіли,
Хрестять Лейбу знову.
Періщили, періщили,
Аж пір'я летіло...
«Єй же богу, ні шеляга!
Їжте моє тіло!
Ні шеляга! Гвалт! Рятуйте!»

«Ось ми порятуєм».
«Постривайте, я щось скажу».
«Почуєм, почуєм,
Та не бреши, бо, хоч здохни,
Брехня не поможе».
«Ні, в Вільшаній...»
 «Твої гроші?»
«Мої!.. ховай Боже!
Ні, я кажу, що в Вільшаній...
Вільшанські схизмати
По три сем'ї, по чотири
Живуть в одній хаті».
«Ми це знаєм, бо ми самі
Їх так очухрали».
«Та ні, не те... вибачайте...
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися...
Бачте, у Вільшаній
У костьолі... у титаря...
А дочка Оксана!
Ховай Боже! Як панночка!
Що-то за хороше!
А червінців! хоч не його,
Так що? Аби гроші».
«Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся!»

 Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тільки під лавою
Конфедерат п'яний
Нездужа встать, а курника,
П'яний і веселий:
«My zyjemy, my zyjemy,
Polska nie zginęła»³⁷.

ТИТАР

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько, —
Я виглядаю;
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуєм,
Та посумуєм;
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуєм...
Ох, тяжко, важко!»

Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють; серед неба
Горить білолиций;
Вербка слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...

«Нащо мені врода,
Коли нема долі, нема талану!
Літа молодії марно пропадуть.
Один я на світі без роду, і доля —
Стеблина-билина на чужому полі.

Стеблину-билину вітри рознесуть:
Так і мене люде не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота.
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась».

І хлинули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
«Оставайсь здорова. В далекій дорозі
Найду або долю, або за Дніпром
Ляжу головою... А ти не заплачеш,
А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася; другого шукай;
Я тобі не пара; я в сірій свитині,
А ти титарівна. Кращого вітай,
Вітай, кого знаєш... Така моя доля.
Забудь мене, пташко, забудь, не журись.
А коли почуєш, що на чужім полі
Поляг головою, — нишком помолись.

Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!»

Та й заплакав сіромаха,
На кий похилившись,
Плаче собі тихесенько...

Шелест!.. Коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув, побіг, обнялися.

«Серце!» — та й зомліли.
Довго-довго тільки «серце» —
Та й знову німіли.

«Годі, пташко!»

«Ще трошечки,
Ще... ще... сизокрилий!
Вийми душу!.. ще раз... ще раз...
Ох, як я втомилась!»

«Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!»
Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
«Сідай же й ти коло мене».
Сів, та й обнялися.
«Серце моє, зоре моя,
Де це ти зоріла?»
«Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав;
Коло його все поралась...»
«А мене й байдуже?»
«Який-бо ти, ей же богу!»
І сльози блиснули.
«Не плач, серце, я жартую».
«Жарти!»

Усміхнулась,
Прихилилась головою
Та й ніби заснула.
«Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш.
Ну не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш.
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано...
Завтра вночі у Чигрині³⁸
Свячений достану.
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посажу, як паву,
На дзиглику, як гетьманшу,
Та й дивитись буду;
Поки не вмру, дивитимусь».
«А може, й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!»

«Хіба краща є за тебе?»
«Може, й є — не знаю».
«Гнівиш Бога, моє серце:
Кращої немає
Ні на небі, ні за небом,
Ні за синім морем
Нема кращої за тебе!»
«Що се ти говориш?
Схаменися!»

«Правду, рибко!»
Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,
Меж мови-розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
Йй Ярема розказував,
Як жить вони будуть
Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.
Аж обридло, слухаючи,
Далебі, дівчата!
«Ото який! Мов і справді
Обридло!»

А мати
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаете, —
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді... Та цур йому,
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою, над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,

Воркує, цілує;
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
«Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій!...» Аж верби нагинались
Слухатъ тую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу против ночі,
А то ще присниться.
Нехай собі розійдуться
Так, як ізійшлися, —
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні ширі козачі.
Нехай собі... Може, ще раз
Вони на сім світі
Зострінуться... Побачимо...

А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що-то там твориться?
Треба глянуть та розказать...
Бодай не дивиться!

Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати,
Люде, що зібрались волю боронить³⁹.
Боронять, прокляті... Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти.

У печі пала
Огонь і світить на всю хату,
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид; конфедерати
Кричать до титаря: «Хоч жить?

Скажи, де гроші?»

Той мовчить.

Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили — нема,
Нема ні слова.

«Мало муки!

Давайте приску! Де смола?
Кропи його! Отак! Холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? скажеш, шельмо?.. І не стогне!
Завзята bestія! Стривай!»
Насипали в халяви жару...
«У тім'я цвяшок закатай!»
Не витерпів святої кари,
Упав, сердега. Пропадай,
Душа, без сповіді святої!
«Оксано, дочко!» — та й умер.
Ляхи задумалися, стоя,
Хоч і запеклі.

«Що ж тепер?

Панове, ради! Поміркуєм,
Тепер з ним нічого робить.
Запалим церкву!»

«Гвалт! рятуйте!

Хто в Бога вірує!» — кричить
Надворі голос що є сили.
Ляхи зомліли. «Хто такий?»
Оксана в двері: «Вбили! вбили!»
Та й пада крижем. А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшли. Сам позаду
Бере зомліую...

Де ж ти,

Яremo, де ти? подивися!
А він, мандруючи, співа,
Як Наливайко⁴⁰ з ляхом бився.
Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.

Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць; люде сплять,
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув.
Горіло світло, погасало
Погасло... Мертвий мов здригнув.
І сумно-сумно в хаті стало.

СВЯТО В ЧИГИРИНІ

Гетьмани, гетьмани, якби то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Базари, де військо, як море червоне
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний, на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить...

Закипить — і розлилося

Степами, ярами;

Лихо мліє перед ними...

А за козаками...

Та що й казати? Минулося;

А те, що минуло,

Не згадуйте, пани-брати,

Бо щоб не почувли.

Та й що з того, що згадаєш?

Згадаєш — заплачеш.

Ну, хоч глянем на Чигирин,

Колись-то козачий.

Із-за лісу, з-за туману

Місяць випливає,

Червоніє, круглолиций,

Горить, а не сяє,

Неначе зна, що не треба

Людям його світу,

Що пожари України
Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигрині,
Як у домовині,
Сумно-сумно. (Отак було
По всій Україні
Против ночі Маковія,
Як ножі святили.)⁴¹
Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.
А де ж люде?.. Над Тясмином⁴²,
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поєднались — дожидають
Великого свята.

У темному гаю, в зеленій діброві,
На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.
Куди-то пойдуть? кого повезуть?
Он кого, дивіться. Лягли по долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки. На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані;
То щедрої гостинець пані⁴³.
Уміла що кому давать,
Невроку їй, нехай царствує;
Нехай не вадить, як не чує!
Поміж возами нігде стать:
Неначе в ірій налетіло
З Смілянщини, з Чигирина
Просте козацтво, старшина,

На певне діло налетіли.
Козацьке панство похожає
В киреях⁴⁴ чорних, як один,
Тихенько ходя розмовляє
І поглядає на Чигрин.

Старшина первий

Старий Головатий⁴⁵ щось дуже коверзує.

Старшина другий

Мудра голова, сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого,
а дивишся — скрізь Головатий. «Коли сам, — каже, — не
повершу, то синові передам».

Старшина третій

Та й син же штука! Я вчора зострівся з Залізняком⁴⁶; таке
розказує про його, що цур йому! «Кошовим, — каже, — буде,
та й годі; а може, ще і гетьманом, коли тее...»

Старшина другий

А Гонта⁴⁷ нащо? А Залізняк? До Гонти сама... сама писала:
«Коли, — каже...»⁴⁸

Старшина первий

Цитьте лишень, здається, дзвонять!

Старшина другий

Та ні, то люде гомонять.

Старшина первий

Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні;
химерять, химерять, та й зроблять з лемеша швайку. Де
можна лантух, там торби не треба. Купили хріну, треба з'їсти;
плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували — грошам
не пропадуть! А то думають, думають, ні вголос ні мовчки; а
ляхи догадаються — от тобі й пшик! Що там за рада? Чом вони
не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять
душ, а, слава Богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он,
чуєте? співають.

Старшина третій

Справді співа щось; піду спиню.

Старшина первий

Не спиняй, нехай собі співає, аби не голосно.

Старшина другий

Ото, мабуть, Волох!⁴⁹ Не втерпів-таки старий дурень: треба, та й годі.

Старшина третій

А мудро співає! Коли не послухаєш, усе іншу. Підкрадьмось, братці, та послухаємо, а тим часом задзвонять.

Старшина первий і другий

А що ж? То й ходімо!

Старшина третій

Добре, ходімо.

Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар; кругом його за порожці і га й да ма ки. Кобзар співає з повагою і неголосно.

Ой волохи, волохи,
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани⁵⁰;
Ваші господарі —
Наймити татарам,
Турецьким султанам,
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться;
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана,
Старого гетьмана;
Будете панами,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими,
Та з батьком Максимом
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,

Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясється,
Небо запалає...
Добре погуляєм!

З а п о р о ж е ц ь

Добре погуляєм! Правду старий співа, як не бреше. А що б
то з його за кобзар був, якби не волох!

К о б з а р

Та я й не волох; так тільки — був колись у Волощині, а люде
й зовуть Волохом, сам не знаю за що.

З а п о р о ж е ц ь

Ну, та дарма; утни ще яку-небудь. Ану лишень про батька
Максима ушквар.

Г а й д а м а к а

Та не голосно, щоб не почула старшина.

З а п о р о ж е ц ь

А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має
чим слухати, та й годі. У нас один старший — батько Максим;
а він як почує, то ще карбованця дасть. Співай, старче Божий,
не слухай його.

Г а й д а м а к а

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ще ось що; не так
пани, як підпанки, або — поки сонце зійде, то роса очі виїсть.

З а п о р о ж е ц ь

Брехня! Співай, старче Божий, яку знаєш, а то й дзвона не
діждемо — поснемо.

Г у р т о м

Справді поснемо; співай яку-небудь.

К о б з а р

(співає)

Літа орел, літа сизий
Попід небесами;

Гуля Максим, гуля батько
Степами-лісами.
Ой літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята.
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти,
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать, то й ушкварять,
Аж земля трясеться.
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Ката́, не минає.
Отакий-то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу...
Степ і море; скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізняк Чорним шляхом⁵¹,
За ним гайдамаки.

З а п о р о ж е ц ь

Оце-то так! Вчистив, нічого сказати: і до ладу, і правда.
Добре, далєбі, добре! Що хоче, то так і втне. Спасибі, спасибі.

Г а й д а м а к а

Я щось не второпав, що він співав про гайдамаків?

Запорожець

Який-бо ти бевзь і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізник Чорним шляхом з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, різати...

Гайдамака

І вішати, і мордувати! Добре, ей-богу, добре! Ну, це так! Далебі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде. Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам. Утни ще що-небудь про гайдамаків.

Кобзар

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку-другу тії ледащиці-живиці, як то кажуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові,
Ночували ляшки-панки
В будинках з жидами,
Напилися, простяглися
Та й...

Громада

Цить лишень! Здається, дзвонять. Чуєш?.. Ще раз... о!..

«Задзвонили, задзвонили!» —

Пішла луна гаєм.

«Ідіть же ви та молітесь,

А я dospіваю».

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі волови
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві».

Шкандибає, курникає,
І гич не до речі.
«Ну лиш іншу, старче Божий!» —
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
«Добре, хлопці, нате!
Отак! Отак! Добре, хлопці!
Ануге, хлоп'ята,
Ушкваримо!»

Земля гнеться,
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзар грає,
Додає словами:
«Ой гоп, таки так!
Кличе Гандзю козак:
«Ходи, Гандзю, пожартую,
Ходи, Гандзю, поцілую;
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;
Нема жита ні снопа,
Вари варениці».
Оженився, зажурився —
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
«І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини,
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!»⁵²
«Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!» —
Кричать гайдамаки.

«Ой гоп, того дива!
Наварили ляхи пива⁵³,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать.
Ляшків-панків почастиуем,
З панянками пожартуем.
Ой гоп, таки так!

Кличе панну козак:
«Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!
Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо.
А ми заспіваймо,
А ми посідаймо,
Панно, пташко моя,
Панно, доле моя!»

«Ще раз, ще раз!»

«Якби таки або так, або сяк,
Якби таки запорозький козак,
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив.
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться.
Якби таки...»

«Цу-цу, скажені! Схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молиться,
Верзеш тут погань. От чорти!» —
Кричить отаман. Опинились;
Аж церков бачать. Дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
Анітелень... Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великдень над пасками.
«Молітесь, братія, молітесь! —
Так благочинний⁵⁴ почина. —
Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:

Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича⁵⁵ і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата!..
Землі козацької краса
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розковать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха... Горе, Горе!
Молітесь, діти! Страшний суд
Ляхи в Україну несуть —
І заривають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? Де лежить
Останок славного Богдана⁵⁶?
Де Острянищина⁵⁷ стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? Нема!
Живого й мертвого спалили⁵⁸.
Де той Богун⁵⁹, де та зима?
Інгул⁶⁰ щозиму замерзає —
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом. Лях гуляє!
Нема Богдана червонить
І Жовті Води, й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: «Тяжко жити!
Я сохну, сохну... Де Тарас⁶¹?
Нема, не чуть... Не в батька діти!»
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архистратига Михаїла.
Не за горами кари час.

Молітєсь, братія!»

Молились,
Молились щиро козаки,
Як діти, щиро; не журились,
Гадали тєє... а зробилось...
Над козаками хусточки!¹⁶²
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Та й ту знімуть...

А диякон:

«Нехай ворог гине!
Беріть ножі! Освятили».
Удали в дзвони,
Реве гаєм: «Освятили!»
Аж серце холоне!
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблищали
По всій Україні.

ТРЕТІ ПІВНІ

Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один останній сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув — день Маковія,
Велике свято в Україні.
Минув — і лях, і жидовин
Горілки, крові упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а Іуди
Ще лічать гроші уночі,
Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили, бач, люде.

І ти на золоту лягли
І сном нечистим задрімали.
Дрімають... навіки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядять
І небо, і зорі, і землю, і море,
Та глянуть на люде, що вони моторять,
Щоб Богові вранці про те розказать.
Світить білолиций на всю Україну,
Світить... а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують, де вона воркує?
Чи знає Ярема? Чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, іншої заграю;
Лихо — не дівчата — буде танцювать.
Недолю співаю козацького краю;
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вміла в добрі панувать.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленіють;
Діди лежать, а над ними
Могили синіють.
Та що з того, що високі?
Ніхто їх не знає,
Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
Їх умиють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;
А унуки? Їм байдуже,
Жито собі сіють.

Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,
Мученика праведного
Де похоронили?⁶³
Де Залізник, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко! важко! Кат панує,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
І день і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! З високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту, і Сену, і там розлилось,
Не знать за що, крові широкее море⁶⁴.
А тепер що буде! Сховайся ж за гору;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакати...

Сумно-сумно серед неба
Сяє білолиций.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечорниці.
Іде смутний, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі,
Чорнобривий, а не згине,
То буде й багатий.
Чого ж смутний, невеселий
Іде — чуть не плаче?

Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче.
Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лихо... Кругом його
Мов вимерли люде.
Ані півня, ні собаки:
Тільки із-за гаю
Десь далеко сіроманці
Вовки завивають.
Байдуже! Іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки —
До ляхів поганих
У Черкаси⁶⁵. А там третій
Півень заспіває...
А там... а там... Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

«Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові; ще понесеш, друже!
Червонив ти синє, та не напоїв;
А сю ніч уп'єшся. Пекельнее свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато-багато
Шляхетської крові. Козак оживе;
Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинеться доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха»⁶⁶, а в степах України —
О Боже мій милий — блисне булава!»

Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій,
Підняв гори-хвилі; а в очеретах
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;

Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.
«Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут... а тут... що ще буде?
Може, ще загину».
А тим часом із байрака
Півень — кукуріку!
«А, Черкаси!.. Боже милий!
Не вкороти віку!»

ЧЕРВОНИЙ БЕНКЕТ

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!»⁶⁷
Гине шляхта! Погуляєм
Та хмару нагрієм!»
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка⁶⁸
Небо нагріває.
Горить Сміла⁶⁹, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь⁷⁰, горить Канів⁷¹,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,
А Залізняк в Смілянщині
Д о м а х у⁷² гартує,
У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.
«Отак, отак! Добре, діти,
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!» — на базарі
Залізняк гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.

А Ярема — страшно глянуть —
По три, по чотири
Так і кладе. «Добре, сину,
Матері їх хиря!
Мордуй, мордуй: в Раю будеш
Або есаулом.
Гуляй, сину! нуте, діти!»
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди;
Всіх уклали, все забрали.
«Тепер, хлопці, буде!
Утомились, одпочиньте».
Улиці, базари
Крились трупом, плили кров'ю.
«Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали
Нехрещені, клятї душі».
На базар збирались
Гайдамаки. Йде Ярема,
Залізник гукає:
«Чуєш, хлопче? Ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю».
«Не боюся!» Знявши шапку,
Став, мов перед паном.
«Відкіля ти? Хто ти такий?»
«Я, пане, з Вільшани».
«З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?»
«Де? Якого?»
«У Вільшаній;
І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш».
«Дочку, у Вільшаній?»
«У титаря, коли знавав».
«Оксано, Оксано!» —
Ледве вимовив Ярема
Та й упав додолу.
«Еге! ось що... Шкода хлопця,

Провітри, Миколо!»
Провітрився. «Батьку! брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!»
«Добре, сину, ножі будуть
На святее діло.
Ходім з нами у Лисянку⁷³
Ножі гартувати!»
«Ходім, ходім, отамане,
Батьку ти мій, брате,
Мій єдиний! На край світу
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане...
На край світу, пане...
На край світу, та не найду,
Не найду Оксани!»
«Може, й найдеш. А як тебе
Зовуть? Я не знаю».
«Яремою».
«А прізвище?»
«Прізвища немає!»
«Хіба байстрюк? Без прізвища...
Запиши, Миколо,
У реєстер. Нехай буде...
Нехай буде Голий,
Так і пиши!»
«Ні, погано!»
«Ну, хіба Бідою?»
«І це не так».
«Стривай лишень,
Пиши Галайдою».
Записали.
«Ну, Галайдо,
Поїдем гуляти.
Найдеш долю... А не найдеш...
Рушайте, хлоп'ята».
І Яремі дали коня

Зайвого з обозу.
Усміхнувся на воронім
Та й знову у сльози.
Виїхали за царину;
Палають Черкаси...
«Чи всі, діти?»
«Усі, батьку!»
«Гайда!»

Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзар Волох
Переваги-ваги
Шкандибає на конику,
Козакам співає:
«Гайдамаки, гайдамаки,
Залізник гуляє».

Поїхали... А Черкаси
Палають, палають.
Байдуже, ніхто й не гляне,
Сміються та лають
Кляту шляхту. Хто балака,
Хто кобзаря слуха.
А Залізник попереду
Нашорошив уха;
Їде собі, люльку курить,
Нікому ні слова.
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва,
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люде
І лютеє горе —
Все пропало, все! Нічого
Не знає, не бачить,
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта,
Жадна випиває

Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.
«Ой ви сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе;
Змийте його... тяжко! Нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра не стане.
Занапастить хіба душу?
Оксано, Оксано!
Де ти, де ти? Подивися,
Моя ти єдина,
Подивися на Ярему.
Де ти? Може, гине,
Може, тяжко клене долю,
Клене, умирає,
Або в пана у кайданах
У склепу конає.
Може, згадає Ярему,
Згадає Вільшану.
Кличе його: «Серце моє,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе!
Навіки зомлієм.
Нехай ляхи згнущаються, —
Не почуєм...» Віє,
Віє вітер з-за Лиману,
Гне тополю в полі —
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля.
Посумує, пожуриться,
Забуде... і може...
У жупані сама пані,
А лях... Боже, Боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною,
Та не таким горем
Карай серце: розірветься,
Хоч би було камень.

Доле моя! серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася, поділась?»
І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися!
А Залізняк гайдамакам
Каже опинитись:
«У ліс, хлопці! вже світає,
І коні пристали:
Попасемо». І тихенько
У лісі сховались.

ГУПАЛІВЩИНА⁷⁴

Зійшло сонце; Україна
Де палала, тліла,
А де шляхта, запершиися
У будинках, мліла.
Скрізь по селах шибениці;
Навішано трупу —
Тільки старших, а так шляхта —
Купою на купі.
На улицах, на розпутьях
Собаки, ворони
Гризуть шляхту, клюють очі;
Ніхто не боронить.
Та й нікому: осталися
Діти та собаки —
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки⁷⁵.

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти —
Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднаться!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата

Є в коморі і на дворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! Спалим хату!» —
Сказали, і сталося.
Все б, здається; ні, на кару
Сироти остались.
В сльозах росли та й вирости;
Замучені руки
Розв'язались — і кров за кров⁷⁶,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен?
Ксьондзи, єзуїти.

Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
А за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку⁷⁷,
Вербівку⁷⁸; в Вільшану
Приїхали. «Хіба спитать,
Спитать про Оксану?
Не спитаю, щоб не знали,
За що пропадаю».
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
«Що, титаря вбили?»⁷⁹
«Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали.
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали».
Не дослухав... «Неси, коню!»
І поводи кинув.
«Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану

Ляхів мучить. Серце моє!
Оксано! Оксано!
Де ти?»

Замовк, зажурився,
Поїхав ходою.
Тяжко-важко сіромасі
Боротись з нудьгою.
Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають⁸⁰.
Корчма тліє з стодолюю,
А Лейби немає.
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся.
Отут, отут позавчора
Перед жидом гнувся,
А сьогодні... Та й жаль стало,
Що лихо минуло.
Гайдамаки понад яром
З шляху повернули.
Наганяють півпаробка.
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах;
На плечах торбина.
«Гей, старчення! Стривай лишень!»
«Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака».
«Який же поганий!
Відкіля ти?»

«З Керелівки»⁸¹.
«А Будища⁸² знаєш?
І озеро коло Будищ?»
«І озеро знаю,
Отам воно; оцим яром
Втрапите до його».
«Що, сьогодні ляхів бачив?»
«Нігде ні одного;
А вчора було багато.
Вінки не святити:
Не дали ляхи прокляті.
Зате ж їх і били,

І я й батько святим ножем;
А мати нездужа,
А то й вона б».
«Добре, хлопче.
Ось на ж тобі, друже,
Цей дукачик, та не згуби».
Узяв золотого,
Подивився: «Спасибі вам!»
«Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? Без гомону.
Галайдо, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям. Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань».

Приїхали,
Стали кругом ліса;
Дивляться — нема нікого...
«Ту їх достобіса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидче! швидче! Отак! отак!» —
І конфедерати
Посипалися додолу,
Груші гнилобокi.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку,
Найшли льохи, скарб забрали,
У ляхів кишені
Потрусили, та й потягли
Карати мерзенних
У Лисянку.

БЕНКЕТ У ЛИСЯНЦІ

Смеркалося. Із Лисянки
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили.

Страшно, страшно закурили!
І в пеклі не вміють
Отак курить. Гнилий Тікич⁸³
Кров'ю червоніє
Шляхетською, жидівською;
А над ним палають
І хатина, і будинок;
Мов доля карає
Вельможного й неможного.
А серед базару
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать: «Ляхам кари!
Кари ляхам, щоб каялись!»
І діти карають.
Стогнуть, плачуть; один просить,
Другий проклинає;
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують,
Карають, завзяті.
Як смерть люта, не вважають
На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки.
Тече кров у воду.
Ні каліка, ані старий,
Ні мала дитина
Не остались — не вблагали
Лихої години.
Всі полягли, всі покотом;
Ні душі живої
Шляхетської й жидівської.
А пожар удвоє
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.
А Галайда, знай, гукає:
«Кари ляхам, кари!»
Мов скажений, мертвих ріже,
Мертвих віша, палить.
«Дайте ляха, дайте жида!
Мало мені, мало!

Дайте ляха, дайте крові
Наточить з поганих!
Крові море... мало моря...
Оксано! Оксано!
Де ти?» — крикне й сховається
В полум'ї, в пожарі.
А тим часом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб засвітла повечерять.
«Гуляй!» — загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
«Пийте, діти! пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зострінемось,
Ще раз погуляєм».
І поставець одним духом
Залізник черкає.
«За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю! Пийте, діти!
Вип'єм, Гонто, брате!
Вип'єм, друже, погуляєм
Укупочці, в парі.
А де ж Волох? Заспівай лиш
Нам, старий кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми ляхів караєм;
Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм.
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилась, —
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась».

(Кобзар грає й приспівує.)

Од села до села
Танці та музики:
Курку, яйця продала —
Маю черевики.
Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола —
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку під тином;
Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять
Таки з паробками.
Ох ви, дітки мої,
Мої голуб'ята,
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати.
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!

«Добре, добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!»
Сліпий вшкварив — навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнеться. «Нумо, Гонто!»
«Нум, брате Максиме!
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!»

«Не дивуйтеся, дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався»⁸⁴.

«Добре, брате, ей же богу!»
«Ану ти, Максиме!»
«Постривай лиш!»

«Отак чини, як я чиню:
Люби дочку абицію —
Хоч попову, хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову».

Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить.
Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,
Як дитина. Чого б, бачся?
В червонім жупані,
У золоті, слава є,
Та нема Оксани;
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати;
Один, один сиротою
Мусить пропадати.
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими ляхами,
Що замордували
Її батька. Недолюди,
Тепер заховались
За мурами та дивитесь,
Як жиди конають,
Брати ваші! А Оксана
В вікно поглядає
На Лисянку засвічену.
«Де то мій Ярема?» —
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лисянці, не в свитині —
В червонім жупані,
Сидить один та думає:

«Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка
Приборкана, плаче?»
Тяжко йому.

А із яру
В киреї козачій
Хтось крадеться.

«Хто ти такий?» —

Галайда питає.
«Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я підожду».

«Ні, не діждеш,
Жидівська собако!»
«Ховай Боже, який я жид!
Бачиш? Гайдамака!
Ось копійка... подивися...
Хіба ти не знаєш?»
«Знаю, знаю», — і свячений
З халяви виймає.
«Признавайсь, проклятий жиде,
Де моя Оксана?»
Та й замахнувсь.

«Ховай Боже!..

В будинку... з панами
Вся в золоті...»

«Виручай же!
Виручай, проклятий!»
«Добре, добре... Які ж бо ви,
Яremo, завзяті!
Іду зараз і виручу:
Гроші мур ламають.
Скажу ляхам — замість Паца...»
«Добре, добре! Знаю.
Іди швидче!»

«Зараз, зараз!

Гонту забавляйте
З півупруга, а там нехай.
Ідіть же гуляйте...
Куди везти?»

«У Лебедин!»¹⁸⁵

У Лебедин — чуєш?»

«Чую, чую».

І Галайда

З Гонтою танцює.

А Залізник бере кобзу:

«Потанцюй, кобзарю,

Я заграю».

Навприсядки

Сліпий по базару

Оддирає постоломи,

Додає словами:

«На городі постернак, постернак;

Чи я ж тобі не козак, не козак?

Чи я ж тебе не люблю, не люблю?

Чи я ж тобі черевичків не куплю?

Куплю, куплю, чорнобрива,

Куплю, куплю того дива.

Буду, серце, ходить,

Буду, серце, любить.

Ой гоп, гопака!

Полюбила козака,

Та рудого, та старого —

Лиха доля така.

Іди ж, доле, за журбою,

А ти, старий, за водою,

А я — так до шинку.

Вип'ю чарку, вип'ю другу,

Вип'ю третю на потугу,

П'яту, шосту, та й кінець.

Пішла баба у танець,

А за нею горобець,

Викрутасом-вихилясом...

Молодець горобець!

Старий рудий бабу кличе,

А та йому дулі тиче:

«Оженився, сатано, —

Заробляй же на пшоно;

Треба діток годувать,
Треба діток одягать.
А я буду добувать,
А ти, старий, не гріши,
Та в запічку колиши,
Та мовчи, не диши».
Як була я молодогою преподобницею,
Повісила хвартушину над віконницею;
Хто йде — не мине,
То кивне, то моргне.
А я шовком вишиваю,
В кватирочку виглядаю:
«Семени, Івани,
Надівайте жупани,
Та ходімо погуляймо,
Та сядемо заспіваймо».

Заганяйте квочку в бочку,
А курчата в вершу⁸⁶

.....
.....

І... гу!

Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню;
«А ти зав'яжи, доню».

«Чи ще? чи годі?»

«Ще, ще!

Хоч погану! Самі ноги носять».

«Ой сип сирівець
Та криши опеньки:
Дід та баба,
То й до ладу, —
Обоє раденькі.

Ой сип сирівець
Та криши петрушку:

.....
.....

Ой сип сирівець

Та накриши хріну:

.....
.....

Ой сип воду, воду

Та пошукай броду, броду...»

«Годі! годі! — кричить Гонта, —

Годі, погасає.

Світла, діти!.. А де Лейба?

Ще його немає?

Найти його та повісить.

Петелька свиняча!

Гайда, діти! Погасає

Каганець козачий».

А Галайда: «Отамане!

Погуляймо, батьку!

Дивись — горить; на базарі

І видко, і гладко.

Потанцюєм. Грай, кобзарю!»

«Не хочу гуляти!

Огню, діти! дьогтю, клоччя!

Давайте гармати;

В потайники пустить огонь!

Думають, жартую!»

Заревіли гайдамаки:

«Добре, батьку! Чуєм!»

Через греблю повалили,

Лукають, співають.

А Галайда кричить: «Батьку!

Стійте!.. пропадаю!

Постривайте, не вбивайте:

Там моя Оксана.

Годиночку, батьки мої!

Я її достану!»

«Добре, добре!.. Залізняка,

Гукни, щоб палили.

Преподобиться з ляхами...

А ти, сизокрилий,

Найдеш іншу».

Оглянувся —

Галайди немає.
Ревуть гори — і будинок
З ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталося,
Пеклом запалало...
«Де Галайда?» — Максим кличе.
І сліду не стало...
Поки хлоп'ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокрались
Аж у будинок, в самий льох;
Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху та й полинув
У Лебедин...

ЛЕБЕДИН

«Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю.
Батька ляхи замучили,
А мене... боюся,
Боюсь згадать, моя сиза...
Узяли з собою,
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що побачу знову, —
Вдвоє, втриє б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила,
Може, Бог за те й карає,
Що я полюбила —
Полюбила стан високий
І карії очі —
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька

Молилась в неволі —
Ні, бабусю, а за його,
За милого долю.
Карай, Боже! Твою правду
Я витерпіть мушу.
Страшно сказать: я думала
Занапастить душу.
Якби не він, може б... може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
«О Боже мій милий!
Він сирота — хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?»
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
«Я сирота: без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,
Один мене любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить».
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала:
«Нема його, не прибуде,
Одна я осталась...»
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.
«Бабусенько!
Скажи мені, де я?»
«В Лебедині, моя пташко,
Не вставай: ти хвора».
«В Лебедині! Чи давно я?»
«Ба ні, позавчора».
«Позавчора?... Стривай, стривай...

Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка...⁸⁷
Зовуть Галайдою...»
«Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз...»
«Де він, де він?
Тепер же я знаю!..»
«Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою.
«Через тиждень! через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася
Лихая година!
Той Галайда — мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила — кати ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий і відкіля він,
І кого шукає!..
Мене шукав, мене найшов,
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько...
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!..
Загрібай, мамо, жар, жар,
Буде тобі дочки жаль, жаль...⁸⁸
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,
Чи весело?»
«Я тобою,
Пташко, веселюся».

«А чом же ти не співаєш?»
«Я вже одспівала...»
Задзвонили до вечерні;
Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала.
Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
І с а і я, л и к у й!⁸⁹ Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів кінча; з Залізняком
Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає —
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості.

Не журися, сподівайся
Та Богу молися.
А мені тепер на Умань
Треба подивитись.

ГОНТА В УМАНІ

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі»⁹⁰.

Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чуť людської мови;

Тільки звір вие по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі...
Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають...
Рай, та й годі! А для кого?
Для людей. А люде?
Не хотять на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домальовать,
Освітить пожаром:
Сонця мало, рясту мало
І багато хмари.
Пекла мало!.. Люде, люде!
Коли то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде!

Не спинила весна крові,
Ні злості людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої⁹¹.
Так і буде.

Гайдамаки

Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.
Придбав Максим собі сина

На всю Україну.
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Нігде ні одного;
За титаря ляхам платить,
За батька святого;
За Оксану... Та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізник: «Гуляй, сину,
Поки доля встане!
Погуляєм!»

Погуляли —
Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.

Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
«Карай ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні *n a g o d o w*⁹²;
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кровавого, стоїть Гонто
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: «Добре, діти!
Отак їх, проклятих!»
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза єзуїта
І двох хлопців: «Гонто, Гонто!

Оце твої діти.
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? Чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть...»
«Убийте пса! А собачат
Своею заріжу.
Клич громаду. Признавайтесь:
Що, ви католики?»
«Католики... бо нас мати...»
«Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! Знаю, знаю!»
Зібралась громада.
«Мої діти — католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений
Різать католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?...»
«Будем різать, тату!»
«Не будете! не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга». Махнув ножем —
І дітей немає!⁹³
Попадали зарізані.

«Тату! — белькотали. —
Тату, тату... ми не ляхи!
Ми...» — та й замовчали.
«Поховать хіба?»

«Не треба!

Вони католики.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?..
Ходім, брате!»

Взяв Максима,
Пішли вздовж базару,
І обидва закричали:
«Кари ляхам, кари!»
І карали: страшно, страшно
Умань запалала.
Ні в будинку, ні в костьолі,
Нігде не осталося,
Всі полягли. Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося.
Базиліан школу,
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує⁹⁴:
«Ти поїла моїх діток! —
Лукає, лютує, —
Ти поїла невеликих,
Добру не навчила!..
Валіть стіни!»

Гайдамаки
Стіни розвалили —
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.

До самої ночі ляхів мордували;
Душі не осталось. А Гонта кричить:
«Де ви, людодіди? Де ви поховались?
З'їли моїх діток — тяжко мені жити!
Тяжко мені плакати! ні з ким говорити!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крові мені, крові!
Шляхетської крові, бо хочеться пити,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напитись... Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє?... Тяжко мені жити!
Тяжко мені плакати! Праведнії зорі!
Сховайтесь за хмару: я вас не займав,
Я дітей зарізав!.. Горе мені, горе!
Де я прихилюся?»

Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи:
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Остатня кара,
Остатня вечерея!

«Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється, бийте, поки б'ється! —
Залізник гукає. — Ану, навісний,
Ушквар нам що-небудь, нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!»

І кобзар ушкварив:

«А мій батько орандар,
Чоботар;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І наміста нанесли.
А я собі Христа
В намісті,
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи і підкови.

Вийду вранці до корови,
Я корову напою,
Подою,
З паробками постою,
Постою.

Ой гоп по вечері,
Замикайте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!»

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його; тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи.

А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став; розрива купу
Ляхів мертвих: шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом. Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає
І як Гонта плаче.
Виніс в поле, геть од шляху;

Свячений виймає,
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде
Або скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
Де-де чуть — гукають
Товариші гайдамаки;
Гонта мов не чує,
Синам хату серед степу
Глибоку буде.
Та й збудував. Бере синів,
Кладе в темну хату,
Й не дивиться, ніби чує:
«Ми не ляхи, тату!»
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко-важко плаче:
«Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітеся: ви за неї
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива!
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю».

Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
«Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть Бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.
Просіть, сини! Я прощаю,
Що ви католики».
Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
«Спочивайте, виглядайте,
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде.
І мене вб'ють... коли б швидче!
Та хто поховає?
Гайдамаки!.. Піду ще раз,
Ще раз погуляю!..»

Пішов Гонта, похилившись;
Іде, спотикнеться,
Пожар світить; Гонта гляне,
Гляне — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... Тільки мріє
В диму, та й сховався.

ЕПІЛОГ

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав,
Без свити, без хліба, по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв.

Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодее лихо! Якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер⁹⁵.
Бувало, в неділю, закривши Мінею⁹⁶,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало.
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сяяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!
А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люде
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю —
Нехай лають; а я поки
До своїх вернуся
Та доведу вже до краю,
Доведу — спочину,
Та хоч крізь сон подивлюся

На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,
На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кров'ю наповали
Україну та й замовкли —
Ножі пощербили.
Нема Гонти; нема йому
Хреста, ні могили.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати.
Один тільки брат названий
Оставсь на всім світі,
Та й той — почув, що так страшно
Пекельнії діти
Його брата замучили,
Залізник заплакав
Вперше зроду; сльози не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила:
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.

Один тільки мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго. «Спочинь, батьку,
На чужому полі,

Бо на своїм нема місця,
Нема місця волі...
Спи, козаче, душа щира!
Хто-небудь згадає».

Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго, довго оглядався,
Та й не видко стало.
Одна чорна серед степу
Могила осталась.

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.
Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває...⁹⁷
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава.
А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай⁹⁸,
Тільки і остались,
Що пороги серед степу.
Ревуть-завивають:
«Поховали дітей наших,
І нас розривають».
Ревуть собі й ревітимуть.
Їх люде минули;
А Україна навіки,
Навіки заснула.
З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,

А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить;
Така Божа воля.

Тільки часом увечері,
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи, співають:

«А в нашого Галайди хата на помості.
Грай, море! добре, море!
Добре буде, Галайда!»⁹⁹

[Квітень — листопад 1841,
С.-Петербург]

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ,
І НЕНАРОДЖЕННИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ
В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ
МОЄ ДРУЖНЕЄ ПОСЛАНІЄ

Аще кто речеть, яко люб-
лю Бога, а брата своего не-
навидить, ложь есть.

*Соборно[е] послание Иоанна.
Глава 4, с. 20*

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
І день і ніч плачу
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають,
Людей запрягають

В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жніва!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на Рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтесь,
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претеся знову!.. Якби взяли
І всю мізерію з собою,

Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати¹⁰⁰.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтесь! образ Божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,

Та й засядуть, і премудрих
Немудрі одурять!¹⁰¹

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я, і я не я»¹⁰²
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані Раю.
Немає й Бога, тільки я!
Та куций німець узловатий,
А більш нікого!..» — «Добре, брате,
Що ж ти такеє?»

«Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм».
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: «Ви могли!»¹⁰².
«Могли! могли!»
Золотого Тамерлана¹⁰³
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне».
«Слав'яне! слав'яне!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара¹⁰⁴ читаєте
З усієї сили,
І Шафарика¹⁰⁵, і Ганка¹⁰⁶,
І в слав'янофіли¹⁰⁷
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А свої
Дас[т]ьбі... Колись будем
І по-своєму глаголять,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже, —
Отойді ми заходимось!..

Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Музика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що — не Брути¹⁰⁸!
У нас Брути! і Коклеси¹⁰⁹!
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,
Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Брути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші па́ни
Ясновельможнії гетьмани.

Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще краще, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
Може, чванитесь, що братство
Віру заступило.
Що Синопом, Трапезондом¹¹⁰
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдались.
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить,
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чисєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить, —
Вам байдуже. Аби добра
Була для горόδун!
А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
І вам, синам, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
Її розпинають.
Заміс[т]ь пива праведную
Кров із ребер точать.

Просвітити, кажуть, хочуть
Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. за науку,
Не турбуйтеся, буде
Материна добра плата.
Розпадеться лúда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому навчайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того Бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злому
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла́ незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.

Отак і ви прочитай[те],
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників, кого, коли,
За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата —
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіяє...¹¹¹
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

14 декабря 1845,
Вьюнища

ХОЛОДНИЙ ЯР¹¹²

У всякого своє лихо,
І в мене не тихо,
Хоч не своє, позичене,
А все-таки лихо.
Нащо б, бачся, те згадувать,
Що давно минуло,
Будить бознає колишнє —
Добре, що заснуло.
Хоч і Яр той, вже до його
І стежки малої

Не осталося; і здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там, а згадаєш,
То була й дорога
З монастиря Мотриного¹¹³
До Яру страшного.
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратища стругали.
У Яр тойді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом
Одностайне стати
На ворога лукавого,
На лютого ляха.
Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом,
Чи то засадили
Нові кати? Щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду, що їм діять
З добрими панами,
Людоїдами лихими,
З новими ляхами?
Не сховаєте! над Яром
Залізник витає
І на Умань позирає,
Гонту виглядає.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона¹¹⁴.
Не славтеся царевою
Святою войною¹¹⁵.
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять.

А кричите, що несете
І душу і шкуру
За отечество!.. Єй-богу,
Овеча натура;
Дурний шию підставляє
І не знає за що!
Та ще й Гонту зневажає,
Ледаче ледащо!
«Гайдамаки не воины —
Розбойники, воры.
Пятно в нашей истории...»¹¹⁶
Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
Ви — розбойники неситі,
Голодні ворони.
По якому правдивому,
Святому закону
І землею, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!.. Дуріть дітей
І брата сліпого,
Дуріть себе, чужих людей,
Та не дуріть Бога.
Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.

Вьюнища,
17 декабря 1845

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

1

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде.
А в законі Господньому
Серце його й воля
Навчається, і стане він,
Як на добрім полі
Над водою посажене
Древо зеленіє,
Плодом вкрите. Так і муж той
В добрі своїм спіє,
А лукавих, нечестивих
І слід пропадає,
Як той попіл над землею
Вітер розмахає.
І не встануть з праведними
Злії з домовини,
Діла добрих оновляться,
Діла злих загинуть.

12

Чи Ти мене, Боже милий,
Навік забуваєш,
Одвертаєш лице Своє,
Мене покидаєш?
Доки буду мучить душу
І серцем боліти?
Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись!.. Спаси мене,
Спаси мою душу,
Да не скаже хитрий ворог:
«Я його подужав».

І всі злії посміяться,
Як упаду в руки,
В руки вражі, спаси мене
Од лютої муки.
Спаси мене, помолюся
І воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, новим.

43

Боже, нашими ушима
Чули Твою славу,
І діди нам розказують
Про давні кроваві
Тії літа: як рукою
Твердою Своєю
Розв'язав Ти наші руки
І покрив землею
Трупи вóрожі. І силу
Твою восхвалили
Твої люде і в покої,
В добрі одпочили,
Славя Господа!.. А нині!..
Покрив еси знову
Срамотою свої люди,
І вороги нові
Розкрадають, як овець, нас
І жеруть!.. Без плати
І без ціни оддав еси
Ворогам проклятим.
Покинув нас на сміх людям,
В наругу сусідам,
Покинув нас, яко в притчу
Нерозумним людям.
І кивають, сміючися,
На нас головами,
І всякий день перед нами
Стид наш перед нами.

Окрадені, замучені,
В путах умираєм,
Не молимося чужим богам,
А Тебе благаєм:
Поможи нам, ізбави нас
Вражої наруги,
Поборов Ти першу силу,
Побори ж і другу,
Ще лютішу!.. Встань же, Боже,
Вскую будеш спати,
Од сльоз наших одвертатись,
Скорби забувати!
Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, Боже, поможи нам
Встать на ката знову.

52

Пребезумний в серці скаже,
Що Бога немає,
В беззаконії мерзіє,
Не творить благая.
А Бог дивиться, чи є ще
Взискающий Бога.
Нема добретворящого,
Нема ні одного.
Коли вони, неситії,
Гріхами дознають?
Їдять люди замість хліба,
Бога не згадають,
Там бояться, лякаються,
Де страху й не буде.
Так самі себе бояться
Лукавії люде.
Хто ж пошле нам спасеніє,
Верне добру долю?
Колись Бог нам верне волю,
Розіб'є неволю.

Восхвалимо Тебе, Боже,
Хваленієм всяким;
Возрадується Ізраїль
І святий Іаков¹⁷.

53

Боже, спаси, суди мене
Ти по Своїй волі.
Молюсь, Господи, внуши їм
Уст моїх глаголи.
Бо на душу мою встали
Сильнії чужії,
Не зрятъ Бога над собою,
Не знають, що діють.
А Бог мені помагає,
Мене заступає
І їм правдою Своєю
Вертає їх злая.
Помолюся Господеві
Серцем одиноким
І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком.

81

Меж царями-судіями
На раді великій
Став земних владик судити
Небесний Владика.
«Доколи будете стяжати
І кров невинну розливать
Людей убогих? а багатим
Судом лукавим помагать?
Вдові убогій допоможіте,
Не осудіте сироти
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих». Не хотять
Познать, розбити тьму неволі,

84

І всеє Господа глаголи,
І всеє плачється земля.
Царі, раби — однакові
Сини перед Богом,
І ви вмерете, як і князь ваш
І ваш раб убогий.
Встань же, Боже, суди землю
І судей лукавих.
На всім світі Твоя правда.
І воля, і слава.

93

Господь Бог лихих карає —
Душа моя знає.
Встань же, Боже, Твою славу
Гордий зневажає.
Вознесися над землею
Високо, високо,
Закрий славою Своєю
Сліпе горде око.
Доки, Господи, лукаві
Хваляться, доколи
Неправдою? Твої люди
Во тьмі і неволі
Закували... Добро Твоє
Кров'ю потопили,
Зарізали прохожого,
Вдову задавили
І сказали: «Не зрить Господь,
Ніже тее знає».
Умудрітесь, немудрії,
Хто світ оглядає,
Той і серце ваше знає
І думи лукаві.
Дивіться ділам Його,
Його вічній славі.
Благо тому, кого Господь
Карає меж нами,

Не допуска, поки злому
Ізриється яма.
Господь любить свої люди,
Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане.
Хто б спас мене од лукавих
І діющих злая?
Якби не Бог поміг мені,
То душа б живая
Во тьмі ада потонула,
Проклялась на світі.
Ти, Господи, помагаєш
По землі ходити.
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш,
І перебуєт Твоя воля
І труд Твій не всує.
Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.
Мені Господь пристанище,
Заступником буде,
І воздасть їм за діла їх
Кроваві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.

132

Чи є що краще, краще в світі,
Як укупі жити,
Братам добрим добро певне
Пожить, не ділити?
Яко миро добровонне
З голови честної
На бороду Аарону¹¹⁸
Спадає росою
І на шитії омети¹¹⁹
Ризи дорогої;

Або роси Єрмонські¹²⁰
На святії гори
Високії Сіонські¹²¹
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям, —
Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихім,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка довіка.

136

На ріках круг Вавилона,
Під вербами в полі,
Сиділи ми і плакали
В далекій неволі
І на вербах повішали
Органи глухії,
І нам стали сміятися
Едомляне¹²² злії:
«Розкажіть нам пісню вашу,
Може, й ми заплачем.
Або нашу заспівайте,
Невольники наші».
Якої ж ми заспіваеть?..
На чужому полі
Не співають веселі
В далекій неволі.
І коли тебе забуду,
Ієрусалиме,
Забвен буду, покинутий
Рабом на чужині.
І язик мій оніміє,
Висохне, лукавий,
Як забуду пом'янути
Тебе, наша славо.

І Господь наш вас пом'яне,
Едомські діти,
Як кричали ви: «Руйнуйте,
Руйнуйте, паліте
Сіон святий!» Вавилоня
Дщере окаянна!
Блаженний той, хто заплатить
За твої кайдани!
Блажен! блажен! Тебе, злая,
В радості застане
І розіб'є дітей твоїх
О холодний камень!

149

Псалом новий Господеві
І новую славу
Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим;
Во псалтирі і тимпані
Воспоєм благая,
Яко Бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я Боже,
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізніє пута
І їх славних оковами
Ручними окрутують,
І осудять губителів
Судом своїм правим.
І ввіки стане слава,
Преподобним слава.

19 декабря 1845, Вьюнища

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте,
Розвивайся, поки твое
Серце не розбите,
Поки люди не дознали
Тихої долини,
Дознаються — пограються,
Засушать та й кинуть.
Ані літа молодії,
Повиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,
Ані серце твоє тихе,
Добреє дівоче
Не заступить, не закрие
Неситії очі.
Найдуть злії та й окрадуть...
І тебе, убогу,
Кинуть в пекло... Замучишся
І прокленеш Бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте,
Зов'янь тихо, поки твое
Серце не розбите.

20 декабря 1845,
Вьюнища

* * *

Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...
Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої,

Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирати в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі,
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти, доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! злої!

21 декабря 1845,
Вьюница

ТРИ ЛІТА

І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
О холодний камень
Розбивають серце наше
І співають а́міль,
Аміль всьому веселому
Однині довіка,
І кидають на розпутті
Сліпого каліку.

Невеликій три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха наробили.
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо,
Висушили чадом-димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею¹²³
В московській дорозі,
Що молились з козаками
В турецькій неволі¹²⁴,
І Оксану, мою зорю¹²⁵,
Мою добру долю,
Що день божий умивали...
Поки не підкрались
Злії літа; та все тее
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину,
Жаль великий, брати мої;
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті,
Тяжке лихо, та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбить, побереться,
А вона другому
За три шага продається
Та з його й сміється.
От де лихо! От де серце
Разом розірветься!
Отаке-то злеє лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люди полюбило

І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любові;
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь —
Бодай не казати,
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитее
Серце ядом гою,
І не плачу, й не співаю,
А вию совою.
Отаке-то, що хочете,
То те і робіте:
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи; однаково
Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово.
Не вернеться... І я серцем
До вас не вернуся.
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду сповідати?
Думи мої! літа мої,
Тяжкії три літа,
До кого ви прихилитесь,
Мої злії діти?
Не хилітесь ні до кого,
Ляжте дома спати...
А я піду четвертий год

Новий зустрічати;
Добридень же, новий годе
В торішній свитині,
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
«Благоденствіє, указом
Новеньким повите».
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись.

22 декабря 1845,
Вьюнища

[ЗАПОВІТ]

Як умру, то поховайте
Мене на могилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани і гори —
Все покину, і полину
До самого Бога
Молитися... а до того
Я не знаю Бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

25 декабря 1845,
в Переяславі

За що ми любимо Богдана?
За те, що москалі його забули,
У дурні німчики обули
Великомудрого гетьмана.

[1845—1847]

ЛІЛЕЯ

«За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
Не знають, де діти!
Скажи мені, мій братику,
Королевий Цвіте!»
«Я не знаю, моя сестро».
І Цвіт Королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого пониклого
Личенька Лілеї.
І заплакала Лілея
Росою-сльозою...
Заплакала і сказала:
«Брате мій, з тобою
Ми давно вже кохаємось,
А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась.

Моя мати... чого вона,
Вона все журилась
І на мене, на дитину,
Дивилась, дивилась

І плакала? Я не знаю,
Мій брате єдиний!
Хто їй лихо заподіяв?
Я була дитина,
Я гралася, забавлялась,
А вона все в'яла,
Та нашого злого пана
Кляла-проклинала.
Та й умерла. А мене пан
Взяв догодувати.
Я виросла, викохалась
У білих палатах.
Я не знала, що байстря я,
Що його дитина.
Пан поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люде,
Будинок спалили...
А мене, не знаю за що,
Убити не вбили,
Тільки мої довгі коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою.
Та ще й реготались.
Жиди навіть нечистії
На мене плювали.
Отаке-то, мій братику,
Було мені в світі.
Молодого, короткого
Не дали дожити
Люде віку. Я умерла
Зимою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині,
Цвітом білим, як сніг, білим!
Аж гай звеселила.
Зимою люде... Боже мій!
В хату не пустили.
А весною, мов на диво,
На мене дивились.

А дівчата завітчались
І почали звати
Лілеєю-снігоцвітом;
І я процвітати
Стала в гаї, і в теплиці,
І в білих палатах.
Скажи ж мені, мій братику,
Королевий Цвіте,
Нащо мене Бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили
Мене й матір?.. Милосердий
Святий Боже милий!»
І заплакала Лілея,
А Цвіт Королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє пониклеє
Личенько Лілеї.

[Іюля 25 1846, Київ]

РУСАЛКА

«Породила мене мати
В високих палатах
Та й понесла серед ночі
У Дніпрі скупати.
Купаючи, розмовляла
Зо мною, малою:
«Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою.
Та впливи русалкою
Завтра серед ночі,
А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочи, моє серце,
Нехай не сміється
Надо мною, молодую,
Нехай п'є-уп'ється

Не моїми кров-сльозами —
Синьою водою
Дніпровою. Нехай собі
Гуляє з дочкою.
Пливи ж, моя єдина.
Хвили! мої хвили!
Привітайте русалоньку...» —
Та й заголосила,
Та й побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зостріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як росту я,
З сестрами гуляю
Опівночі. Та з будинку
Батька виглядаю.
А може, вже поєдналась
З паном у палатах?
Може, знову розкошує
Моя грішна мати?» —
Та й замовкла русалочка,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка. А лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти,
Не спиться в палатах.
Пана Яна нема дома,
Ні з ким розмовляти.
А як прийшла до берега,
То й дочку згадала,
І згадала, як купала
І як примовляла.
Та й байдуже. Пішла собі
У палати спати.
Та не дійшла, довелося
В Дніпрі ночувати.
І незчулась, як зуспіли
Дніпрові дівчата —
Та до неї, ухопили,

Та й ну з нею гратись,
Радісінкі, що піймали,
Гralись, лоскотали,
Поки в вершу не запхали...
Та й зареготались.
Одна тільки русалонька
Не зареготалась.

[Київ,
1846, 9 августа]

В КАЗЕМАТІ

Моїм союзникам посвящаю

Згадайте, братія моя...¹²⁶
Бодай те лихо не верталось,
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки визирали.
І, певне, думали, коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зубоженій землі?
Ніколи, братія, ніколи
З Дніпра укупі не п'ємо!
Розійдемося, рознесемо
В степи, в ліси свою долю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
Меж людьми як люде.
А поки те буде,
Любітеся, брати мої,
Україну любіте
І за неї, безталанну,
Господа моліте.
І його забудьте, други,
І не проклиняйте.
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте.

[1847, Орська кріпость]

Ой одна я, одна,
 Як билиночка в полі,
 Та не дав мені Бог
 Ані щастя, ні долі.
 Тільки дав мені Бог
 Красу — карії очі,
 Та й ті виплакала
 В самотині дівочій.
 Ані братика я,
 Ні сестрички не знала,
 Меж чужими зросла,
 І зросла — не кохалась!
 Де ж дружина моя,
 Де ви, добрії люде?
 Їх нема, я сама.
 А дружини й не буде!

[Між 17 квітня і 19 травня
 1847,
 С.-Петербург]

За байраком байрак,
 А там степ та могила.
 Із могили козак
 Встає сивий, похилий.
 Встає сам уночі,
 Іде в степ, а йдучи
 Співа, сумно співає:
 — Наносили землі
 Та й додому пішли,
 І ніхто не згадає.
 Нас тут триста як скло!
 Товариства лягло!
 І земля не приймає.
 Як запродав гетьман
 У ярмо християн,
 Нас послав поганяти.
 По своїй по землі

Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій. —
Та й замовк, зажуривсь
І на спис похиливсь.
Став на самій могилі,
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили.
З-за Дніпра із села
Руна гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

[Між 17 квітня і 19 травня
1847,
С.-Петербург]

III

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими
І, неоплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру.
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: — Молись,
Молися, сину, за Вкраїну
Його замучили колись. —
Мені однаково, чи буде

Той син молитися, чи ні...
Та неоднаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

IV

«Не кидай матері», — казали,
А ти покинула, втекла,
Шукала мати — не найшла,
Та вже й шукати перестала,
Умерла, плачучи. Давно
Не чуть нікого, де ти гралась,
Собака десь помандрувала,
І в хаті вибито вікно.
В садочку темному ягнята
Удень пасуться. А вночі
Віщують сови та сичі
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богилою, ждучи
Тебе не квітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихає,
Де ти купалася колись.
І гай сумує, похилився.
У гаї пташка не співає —
Й її з собою занесла,
В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.
Куда полинула, де ділась?
До кого ти перелетіла?
В чужій землі, в чужій сем'ї
Кого ти радуєш? До кого,
До кого руки приросли?

Віщує серце, що в палатах
Ти розкошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати...
Благаю Бога, щоб печаль
Тебе довіку не збудила,
Щоб у палатах не найшла...
Щоб Бога ти не осудила
І матері не прокляла.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

V

— Чого ти ходиш на могилу? —
Насилу мати говорила. —
Чого ти плачеш, ідучи,
Чому не спиш ти уночі,
Моя голубко сизокрила? —
— Так, мамо, так. — І знов ходила,
А мати плакала, ждучи.

Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає.
То дівчина заручена
Калину сажає,
І сльозами поливає,
І Господа просить,
Щоб послав він дощі вночі
І дрібнії рóси.
Щоб калина прийнялася,
Розпустила віти.
— Може, пташкою прилине
Милий з того світа.
Зов'ю йому кубелечко,
І сама прилину,
І будемо щебетати
З милим на калині.
Будем плакати, щебетати,
Тихо розмовляти,
Будем вкупочці уранці
На той світ літати.

І калина прийнялася,
Віти розпустила.
І три літа на могилу
Дівчина ходила.
На четверте... Не сон-трава
Вночі процвітає,
То дівчина з калиною
Плаче, розмовляє:
— Широкая, високая
Калино моя,
Не водою до схід-сонця
Поливана.
Широкії ріки-сльози
Тебе полили,
Їх славою лукавою
Люде понесли.
Зневажають подруженьки
Подругу свою,
Зневажають червону
Калину мою.
Повий мою головоньку,
Росою уми.
І вітами широкими
Од сонця закрій.
Вранці найдуть мене люде,
Мене осміють,
Широкії твої віти
Діти обірвуть.
Вранці-рано на калині
Пташка щебетала,
Під калиною дівчина
Спала, не вставала.
Утомилось молодеє,
Навіки спочило...
Вставало сонце з-за могили,
Раділи люде, встаючи.
А мати й спати не лягала,
Дочку вечерять дожидала
І тяжко плакала, ждучи.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

Ой три шляхи широкії
 Докупи зійшлися.
 На чужину з України
 Брати розійшлися.
 Покинули стару матір.
 Той жінку покинув,
 А той сестру. А найменший —
 Молоду дівчину.
 Посадила стара мати
 Три ясени в полі.
 А невістка посадила
 Високу тополю.
 Три явори посадила
 Сестра при долині...
 А дівчина заручена —
 Червону калину.
 Не прийнялись три ясени,
 Тополя всихала,
 Повсихали три явори,
 Калина зов'яла.
 Не вертаються три брати.
 Плаче стара мати,
 Плаче жінка з діточками
 В нетопленій хаті.
 Сестра плаче, йде шукати
 Братів на чужину...
 А дівчину заручену
 Кладуть в домовину.
 Не вертаються три брати,
 По світу блукають,
 А три шляхи широкії
 Терном заростають.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
 С.-Петербург]

[VII]

Н. КОСТОМАРОВУ¹²⁷

Веселе сонечко ховалось
 В веселих хмарах весняних.

Гостей закованих своїх
Сердешним чаєм напували
І часових переменяли,
Синємундирих часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кровавих тяжких сльоз.
А їх чимало розлилось
На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село.
Кого я там, коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати!
Дивлюсь — твоя, мій брате, мати¹²⁸,
Чорніше чорної землі,
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! Господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

1847, мая 19
[С.-Петербург]

VIII

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть.
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають, ідучи, дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сем'я вечерея коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх,
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

IX

Рано-вранці новобранці
Виходили за село,
А за ними, молодими,
І дівча одно пішло.
Подибала стара мати
Доню в полі доганяти...
І догнала, привела;
Нарікала, говорила.
Поки в землю положила,
А сама в старці пішла.

Минули літа, а село
Не перемінилось.
Тільки пустка на край села
Набік похилилась.
Коло пустки на милиці
Москаль шкандибає.
На садочок позирає,
В пустку заглядає.
Марне, брате, не вигляне
Чорнобрива з хати.
Не покличе стара мати
Вечеряти в хату.
А колись... Давно колись-то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась.
Думав жити, любитися
Та Бога хвалити!

А довелось... Ні до кого
В світі прихилитись.
Сидить собі коло пустки,
Надворі смеркає.
А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

X

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказати по правді, не було.
Та все-таки якимось жилось.
Хоть на чужому, та на полі...
Тепер же злої тії долі,
Як Бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховують,
Що не в Україні буду жить,
Людей і Господа любить.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

XI

КОСАР

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зострічають сичі.
Тне косар, не спочиває

Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси,
Не клепає коси.
Чи то пригород, чи город,
Мов бритвою, старий голить.
Усе, що даси.

Мужика, й шинкаря,
Й сироту-кобзаря.
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

І мене не мене,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить.
І не пом'яне.

[30 травня 1847,
С.-Петербург]

XII

Чи ми ще зійдемося знову?
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли!
Нехай і так. Не наша мати,
А довелося поважати.
То воля Господа. Годить!
Смирітєся, молітєсь Богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

Не спалося, а ніч, як море.
 (Хоч діялось не восени,
 Так у неволі.) До стіни
 Не заговориш ні про горе,
 Ни про младенческие сны¹²⁹.
 Верчуся, світу дожидаю,
 А за дверима про своє
 Солдатське нежитіє
 Два часовії розмовляють.

1

Така ухабиста собой,
 И меньше белой¹³⁰ не дарила.
 А барин бедненькой такой.
 Меня-то, слышь, и подсмотрили,
 Сvezли в Калугу и забрали.
 Так вот те случай-то какой!

2

А я... аж страшно, як згадаю.
 Я сам пішов у москалі;
 Таки ж у нашому селі
 Назнав я дівчину... Вчащаю
 І матір удову єднаю.
 Так пан заклятий не дає.
 «Мала, — каже, — нехай дождуся».
 І, знай, вчащаю до Ганнусі.
 На той рік знову за своє;
 Пішов я з матір'ю просити.
 «Шкода, — каже, — і не проси.
 П'ятсот, — каже, — коли даси,
 Бери хоч зараз...» Що робити!
 Головка бідна! Позичать?
 Та хто таку позичить силу?
 Пішов я, брате, зароблять.
 І де вже ноги не носили,
 Поки ті гроші заробив.
 Я годів зо два проходив
 По Чорноморії, по Дону...

І подарунків накупив
Найдорогіших... От вертаюсь
В село до дівчини вночі —
Аж тільки мати на печі,
Та й та, сердешна, умирає,
А хата пустою гниє.
Я викресав огню, до неї...
Од неї пахне вже землею,
Уже й мене не пізнає!
Я до попа та до сусіди,
Привів попа, та не застав —
Вона вже вмерла. Нема й сліду
Моєї Ганни. Я спитав
Таки сусіду про Ганнусю.
«Хіба ти й досі ще не знаєш?
Ганнуса на Сибір пішла.
До панича, бачиш, ходила,
Поки дитину привела
Та у криниці й затопила».
Неначе згага запекла.
Я ледве-ледве вийшов з хати,
Ще не світало. Я в палати
Пішов з ножем, не чув землі...
Аж панича вже одвезли
У школу в Київ. От як, брате!
Осталися і батько й мати,
А я пішов у москалі.
І досі страшно, як згадаю.
Хотів палати запалить
Або себе занапастить,
Та Бог помилював... А знаєш,
Його до нас перевели
Із армії чи що?

1

Так что же?
Ну, вот теперь и приколи.

2

Нехай собі. А Бог поможе,
І так забудеться колись.

Вони ще довго говорили,
Я став перéд світом дрімать,
І паничі мені приснились
І не дали, погані, спать.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

КНЯЖНА

(Поема)

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.
Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою
Вербка похилилась;
Аж по воді розіслала
Зеленії віти,
А на вітах гойдаються
Нехрещені діти.
Як у полі на могилі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує.
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає...
А про людей... Та нехай їм.
Я їх, добрих, знаю.
Добре знаю. Зоре моя!
Мій друже єдиний!
І хто знає, що діється
В нас на Україні?

А я знаю. І розкажу
Тобі; й спать не ляжу.
А ти завтра тихесенько
Богові розкажеш.

Село! І серце одпочине:
Село на нашій Україні —
Неначе писанка, село.
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади, білють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам Бог витає над селом.

Село! Село! Веселі хати!
Веселі зда́лека палати,
Бодай ви терном поросли!
Щоб люди й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати.
В тому Господньому селі,
На нашій славній Україні,
Не знаю, де вони взялись, —
Приблуда князь. Була й княгиня.
Ще молоді собі були,
Жили самі. Були багаті,
Високі на горі палати,
Чималий у яру ставок,
Зелений по горі садок,
І верби, і тополі,
І вітряки на полі,
І долом геть собі село
Понад водою простяглось.

Колись там весело було.
Бувало, літом і зимою
Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива...
А князь аж синій похожає,

Та сам несмілих наливає,
Та ще й покрикує «віват!».
Гуляє князь, гуляють гості;
І покотились на помості...
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє,
І так за днями день минає,
Мужицькі душі аж пищать.
Судовики благають Бога...
П'яниці, знай собі, кричать:
— І патріот! І брат убогих!
Наш славний князь! Віват! Віват! —
А патріот, убогих брат...
Дочку й теличку однімає
У мужика... І Бог не знає,
А може, й знає, та мовчить.

Княгиня взаперті сидить.
Її і в сіни не пускає
Убогих брат. А що ж робить?
Сама втекла і повінчалась,
І батько й мати не пускали,
Казали: вгору не залазь.
Так ні, за князя. От і князь!
От і пишайсь тепер, княгине!
Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі.
Засхнеш, не знатимеш нічого,
Не знатимеш, як хвалять Бога,
Як люде люблять, живучи.
А жить так, Господи, хотілось!
Хотілось любити,
Хоть годочок, хоть часочок
На світ подивитись.
Не довелось, а все було,
Всього понадбала
Стара мати. Саму тебе
Мов намалювала,
Хоч молись перед тобою,
Мов перед святою...

Красо моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить та славить Бога
І добро творити,
Та Божою красою
Людей веселити.
Так же ні. А молодії
Та карії очі
Щоб марніли в самотині...
Може, Бог так хоче?
Боже! Боже! Даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте...
Та не даєш жити.
Не даєш на рай веселий,
На світ твій великий
Надивитись, намолитись
І заснуть навіки.

Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить.
Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій моїй княгині,
Красу і серце засушить
І марне згинуть в самотині.
Аж страшно!.. А вона молилась
І жить у Господа просилась,
Бо буде вже кого любить.
Вона вже матір'ю ходила,
Уже пишалась і любила
Своє дитя. І дав дожить
Господь їй радості на світі.
Узріть його, поціловать
Своє єдинеє дитя,
І перший крик його почути...
Ох, діти! Діти! Діти!
Велика Божа благодать!
Сльози висохли, пропали,
Сонце просіяло.

І княгиня з дитиною
Не тією стала.
Ніби на світ народилась —
Гралась, веселилась...
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила.
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, й колихала,
Сама й годувала.
Бо княгині тільки вміють
Привести дитину.
А годувать та доглядать
Не вміють княгині.
А потім оха: — Забуває
Мене мій Поль або Філат! —
За що ж воно тебе згадає?
За те, хіба, що привела?
А моя свою дитину
Сама доглядала.
А п'яного свого князя
І не допускала.
Мов яблучко у садочку,
Кохалась дитина.
І говорить уже стало,
І вчила княгиня
Тільки «мамо» вимовляти,
А «тато» не вчила...
І книжечок з кунштиками¹³¹
В Ромні¹³² накупила.
Забавляла, розмовляла,
І Богу молитись,
І азбуку по кунштиках
Заходила вчити.
І що Божий день купала,
Рано спати клала
І пилиночки на неї
Впасти не давала.
І всю ніченьку над нею
Витала, не спала.

Надивлялась, любувалась
Княжною своєю...
І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі коси
Уже розплітала
І, лишенько, свого князя
П'яного згадала —
У мундирі. Та й закрила
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
Мов вимовить хоче:
— Не плач, мамо, не розплітай
Мої довгі коси —
Посічуться... — Що день Божий
Радості приносить
Своїй матері щасливій
Дочка уродлива.
Мов тополя, виростає
Світові на диво.
Виростає... Та недовго
Буде веселити
Свою матір. Бог карає
Княгиню на світі...
А за віщо? Чудно людям,
Бо люде не знають,
Чому добре умирає,
Злеє оживає.
Занедужала княгиня,
І князь схаменувся.
За бабами-знахурками
По селах метнувся.
Наїхали... Заходились.
Лічили, лічили...
Поки її, безталанну,
В труну положили.

Не стало на селі княгині,
І гусли знову загули.

А сирота її в селі,
Її єдина дитина!
Мов одірвалось од гіллі,
Ненагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носить.
Спеклося, бідне, на жару.
Лопуцьки їсть, ставочки гатить
В калюжах з дітьми у яру.
Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє.
І думає: тебе не стало...
Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдиную свою...
І Господа б благословляла
За долю добрую твою.
Умилася. А добрі люде
Прибрали, в Київ одвезли
У інститут¹³³. А там що буде,
Побачим. Гусла загули,
Гуляє князь, гуляють гості,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі.

І стогне він, стогне по всій Україні.
Кара Господева. Тисячами гинуть
Голоднії люде. А скирти гниють.
А пани й полову жидам продають.
Та голоду раді, та Бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.
Тойді б і в Парижі, і іному краї
Наш брат хуторянин себе показав.
А Бог куняє. Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить — і не покарати.
Або вже аж надто долготерпеливий...

Минають літа; люде гинуть,
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.

Скирти вже княжі погнили.
А він байдуже — п'є, гуляє
Та жидка з грішми виглядає.
Нема жидка... Хліби зійшли,
Радіють люде, Бога просять...
Аж ось із Києва привозять
Княжну. Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.

Чорнобрива, кароока,
Вилитая мати.
Тільки смутна, невесела...
Чого б сумувати?
Або, може, вже такою
Воно й уродилось?
Або, може, молодее
Чи не полюбило
Кого-небудь? Ні, нікого.
Весела гуляла,
Мов ласочка з кубелечка,
На світ виглядала
З того Києва. Аж поки
Побачила села
Знівечені. З того часу
Стала невесела.

Мов сизая голубонька,
Село облетіла.
У всіх була, всіх бачила,
Всі повеселіли.
Там словами привітала,
Там нагодувала...
Що день Божий обходила
Село. Помагала
Усякому. А сироти
До неї в покої
Приходили. І матір'ю
Своєю святою

Її звали. І все село
За неї молилось...
А тим часом жиди в селі
З грішми появилисьь.
Радіє князь, запродує
З половою жито.
І молотить виганняє
Людей недобитих.
Змолотили, нівроку їм,
За одну годину
І з клунею провіяли...
Князь і не спочинув,
На могорич закликає,
Та п'є, та гуляє
Аж у гаї... Бо в покоях
Дочка спочиває.

Гармидер, галас, гам у гаї,
Срамотні співи. Аж лящить
Жіночий регот. Завиває,
Реве хазяїн: — Будем п'ять,
Аж поки наша доня спить.

А доня взаперті сидить
В своєму сумному покої
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
З-за хмари тихо виступає.
І ніби гори оживають.
Дуби з діброви, мов дива,
У поле тихо одхожають.
І пугач пуга, і сова
З-під стріхи в поле вилітає,
А жаби крикають, гудуть.
Дивітєсь, очі молодії,
Як зорі Божії встають,
Як сходить місяць, червоніє...
Дивітєся, поки вас гріє,
А зорі спати не дають.

Головою молодою
На руки схилилась,
До півночі невесела
На зорі дивилась
Княжна моя. Дивилася...
Та й плакати стала.
Може, серце яке лихо
Тихо прошептало?
Та байдуже. Поплакала
Трошки, усміхнулась,
Помолилась та й спать лягла.
І тихо заснула.

В гаю все покотом лежало —
Пляшки і гості, де що впало,
Там і осталось. Сам не впав,
Остатню каплю допивав.
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої... Скверний гаде!
Куда ти лізеш? Схаменись!
Не схаменувся, ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,
І лізе до дочкі. Прокинься!
Прокинься, чистая! Схопись,
Убий гадюку, покусає!
Убий, і Бог не покарає!
Як тая Ченчіо колись
Убила батька кардинала¹³⁴
І Саваофа не злякалась.
Ні, не прокинулася, спить,
А Бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає.
Не чуть нічого. Час минає.
А потім крик, а потім гвалт,
І плач почули із палат —
Почули сови. Потім знову
Не чуть нічого. І в той час
Скирти і клуня зайнялись,
І зорі зникли. Хоч би слово,

Хоч би де голос обіззавсь.
Пани в гаю не ворухились,
А люде збіглись та дивились,
Як дим до неба підіймався.

Прокинулись вранці гості.
Аж бачать, що лихо,
Покинули свого князя
Та любо та тихо.
Так і ми його покинем,
Так і Бог покине.
Тебе тільки не покине
Лихая година,
Княжно моя безталанна,
Знівечений цвіте.
Ти ще будеш покутовать
Гріхи на сім світі,
Гріхи батькові. О доле!
Лукавая доле!
Покинь її хоть на старість,
Хоть на чужім полі
На безлюдді. Не покинеш,
Поведеш до краю,
До самої дачовини,
Сама й поховаєш.

В селі не бачили й не чули,
Де вона поділась.
Думали, на пожарищі
Небога згоріла.

Стоїть село. Невесело
На горі палати
Почорніли. Князь хиріє,
Нездужає встати,
А підвести нема кому,
Ніхто й не загляне
До грішного болящого
В будинки погані.
Люде трохи очуняли,

Господа благають,
Щоб княжна до їх вернулась.
А її немає
І не буде вже, святої...
Де ж вона поділась?
У Києві пресвятому
В черниці постриглась.

Родилась на світ жить, любить,
Сіять Господньою красою,
Витать над грішними святою
І всякому добро творить.
А сталося ось як. У черницях
Занапастилося добро...

Блукаючи по Україні,
Прибивсь якось і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотний стоїть¹³⁵.
Отам мені і розказала
Стара черниця новину.
Що в монастир до їх зайшла
Княжна якась із-за Дніпра
Позаторік. Одпочивала,
Та й Богу душу оддала...
«Вона була ще молодою
І прехорошая собою.
На сонці дуже запеклась,
Та й занедужала. Лежала
Недовго щось, седмиці з три,
І все до крихти розказала...
Мені і Ксенії-сестрі.
І вмерла в нас. І де ходила,
В яких-то праведних містах!
А в нас, сердешна, опочила.
Оце її свята могила...
Ще не поставили хреста».

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

N. N.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє.
Радіють люде, що одпочинуть,
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну.
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря.
Ой зоре! зоре! — і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Україні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

N. N.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в Бога
Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся Богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тойді так приязно молилось,
Чого так весело було.
Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.

Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубе
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята —
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені Бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь¹³⁶ вибирала,
Та й почула, що я плачу.
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала...
Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.
Бридня!.. А й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому Господь не дав дожить
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав.
Не був би в світі юродивим.
Людей і [Бога] не прокляв!

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

* * *

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло.
Мені невесело було
Й на нашій славній Україні.

Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився Богу
Та люте панство проклинав.
І згадував літа лихії,
Погані, давнії літа,
Тойді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії!
Нігде невесело мені,
Та, мабуть, весело й не буде
І на Украй[ні], добрі люде,
Отже таки й на чужині.
Хотілося б... Та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого,
Або хоч крихотку землі
Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли,
Та й більш нічого. Так-то, люде,
Хотілося б. Та що й гадать...
Нащо вже й Бога турбовать,
Коли по-нашому не буде.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

СОН

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
З Переяслава старого¹³⁷,
З В и б л о ї м о г и л и¹³⁸,
Ще старішої... мов ті хмари,
Що за Дніпром сіли.
Іду я тихою ходою,
Дивлюсь — аж он передо мною
Неначе діва виринають,
Із хмари тихо виступають
Обрив високий, гай, байрак;

Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють,
А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами виграє.
А онде, онде за Дніпром
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.

Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу...
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважає ту́гу.
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ з домовини.
Може, чаєш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люде окрадені,
А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!..

І Трахтемиров¹³⁹ геть горою
Нечéпурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.
А он старе Монастирище¹⁴⁰,
Колись козацьке село,
Чи те воно тойді було?..
Та все пішло ц[арям] на грище:
І Запорожжя, і село...
І монастир святий, скарбниця, —
Все, все неситі рознесли!..
А ви? ви, гори, оддали!!!
Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятії!! Ні, ні...
Не ви прокляті... а гетьмани,
Усобники, ляхи погані!!!

Простіть, високії, мені!
Високії! і голубії!
Найкращі в світі! Найсвятії!
Простіть!.. Я Богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Над Трахтемировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися... в глибокім,
В Дніпрі широкому... отак
Стоїть одним-одна хатина...
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом.
Під хатою дідусь сивенький
Сидить, а сонечко низенько
Уже спустилось над Дніпром.
Сидить, і дивиться, і дума,
А сльози капають... «Гай-гай!.. —
Старий промовив. — Недоуми!
Занапали Божий рай!..
Гетьманщина!!..» І думнее
Чоло похмаріло...
Мабуть, щось тяжке, тяжке
Вимовить хотілось.
Та не вимовив...

.

«Блукав я по́ світу чимало,
Носив і свиту і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам, отже, й там,
Єй же богу, лучше жити,
Ніж нам на Україні.
А може, тим, що киргизи
Ще не християни?..
Наробив ти, Христе, лиха!

А переіначив?!
Людей Божих?! Котилися
І наші козаці
Дурні голови за правду,
За віру Христову,
Упивались і чужої
І своєї крові!..
А получшали?.. Ба де то!
Ще гіршими стали,
Без ножа і автодафе¹⁴¹
Людей закували
Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани-християне!..»

Затих мій сивий, битий тугою,
Поник старою буй-головою.
Вечернє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє¹⁴²,
Батька Богдана могила¹⁴³ мріє,
Київським шляхом верби похилі
Трибратні давні могили¹⁴⁴ вкрили.
З Трубайлом Альта меж осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою.
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають із-за хмари,
Хмари звеселіли...
А старий мій подивився,
Сльози покотились...
«Молюсь тобі, Боже милий,
Господи великий!
Що не дав мені загинуть,
Небесний Владико.
Що дав мені добру силу

Пересилить горе
І привів мене, старого,
На сі святі гори
Одинокий вік дожити,
Тебе восхвалити,
І Твоєю красою
Серце веселити...
І поховать побитеє
Гріхами людськими
На горах оцих високих
І витать над ними...»
Утер сльози нехолодні,
Хоч не молодії...
І згадував літа свої
Давнії, благії...
Де, як, коли і що робилось?
Було що справді, а що снилось,
Які моря перепливав!..
І темний гайок зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
То затихав, то щебетав,
Святого Бога вихваляв;
І все то, все то в Україні!..
І усміхнувся сивий дід...
Бо, може, нігде правди діть,
Було таке, що й женихались,
Та розійшлися, не побрались,
Покинула самого жить,
В хатині віку доживати!..
Старий мій знову зажурився,
Ходив довгенько коло хати,
А потім Богу помоливсь,
Пішов у хату ночувати.
А місяць хмарою повивсь.

Отакий-то на чужині
Сон мені приснився!

Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, Боже, коли-небудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті.
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

ПРИМІТКИ ТА КОМЕНТАРІ

ГАЙДАМАКИ

- ¹ Гайдамаки — повстанці на Правобережній Україні, яка до кінця XVIII ст. перебувала у складі Речі Посполитої.
- ² Так називали польові криниці.
- ³ Вавилон — столиця стародавньої Вавилонії, одне з найстаріших міст світу. У ранньохристиянській традиції Вавилон трактували як перше місто, засноване після потопу.
- ⁴ Висячі сади Семіраміди — одне із «семи чудес світу»; сади, створені у Вавилоні для дружини царя Навуходоносора II (605—562 рр. до н. е.).
- ⁵ Шевченко має на думці несприйняття деякими російськими публіцистами, зокрема Осипом-Юліаном Сенковським, Миколою Полевим, Василем Межевичем, української мови «Кобзаря».
- ⁶ Очевидно, Шевченко має на думці міщанські пісеньки на зразок «Ох ты, тетушка Матреша...», а також образ Параші в тодішній російській літературі: досить пригадати поему Олександра Пушкіна «Домик в Коломне» чи мелодраму Миколи Полевого «Параша Сибирячка».
- ⁷ Скутар (Ускюдар) — історичний район Стамбула в його азіатській частині.
- ⁸ Хортиця — найбільший острів на Дніпрі, на якому, починаючи з XV ст., мешкали запорожці; про це свідчать самі назви місць: урочище Сагайдачного, Козача могила, Січові ворота тощо.
- ⁹ Див. прим. 25 до поеми «Катерина».
- ¹⁰ Тма, мна — склади в церковнослов'янських букварях.
- ¹¹ Оксія — надрядковий знак наголосу.
- ¹² Шевченко називає «батьком» Василя Івановича Григоровича (1786—1865) — історика мистецтва, професора (з 1828 р.) і конференц-секретаря (1829—1859) Санкт-Петербурзької академії мистецтв. Григорович брав участь у викупі Шевченка з неволі. Поема «Гайдамаки» в першому виданні була присвячена йому на згадку про день підписання відпускної (22 квітня 1838 р.).
- ¹³ Євген Гребінка писав про Григоровича: «двадцять лет его пребывания в Петербурге не могли изменить его малороссийского выговора».

- ¹⁴ Інтродукція (від *лат.* *introductio*) — вступ.
- ¹⁵ Стефан Баторій (1533–1586) — польський король і великий князь литовський (з 1576 р.).
- ¹⁶ Ян III Собеський (1629–1696) — король Польщі (з 1674 р.). При ньому Річ Посполита пережила свій останній розквіт.
- ¹⁷ Сейм — представницький орган шляхетської демократії в Речі Посполитій; сеймик — регіональний представницький орган.
- ¹⁸ Королі тікали з Польщі не раз. Досить пригадати Яна-Казимира чи Станіслава Лещинського.
- ¹⁹ Не дозволяю! (*пол.*). Ідеться про принцип *liberum veto*, який давав право кожному депутатові перервати обговорення питання чи навіть роботу сейму, висловивши свою незгоду. Це право існувало впродовж 1573–1791 рр.
- ²⁰ Станіслав II Август Понятовський (1732–1798) — останній король Речі Посполитої (1764–1795).
- ²¹ Проросійська політика Станіслава-Августа Понятовського давала шляхті підстави звинувачувати його у зраді національних інтересів. Ці настрої відображені, зокрема, у знаному Шевченком романі Міхала Чайковського «Вернигора» (1838).
- ²² Юзеф Пулавський (1704–1769) — депутат сейму, варецький староста, надвірний коронний писар; у 1768 р. став одним із засновників Барської конфедерації.
- ²³ Міхал-Ян Пац (1730–1787) — генеральний маршалок Барської конфедерації.
- ²⁴ Конфедерація — тимчасовий політичний союз шляхти.
- ²⁵ Шевченко говорить про Барську конфедерацію, створену 29 лютого 1768 р. у місті Барі на Поділлі й спрямовану проти спроб Станіслава Августа Понятовського зміцнити королівську владу та зрівняти в правах католиків і православних.
- ²⁶ Спираючись на народні перекази, Шевченко вважав Ярему Галайду історичною особою.
- ²⁷ Герш-ту? (*Євр.*) — Чи чуєш? .
- ²⁸ Патинки — туфлі без каблуків.
- ²⁹ Вільшана — містечко на Звенигородщині (нині селище Городищенського р-ну Черкаської обл.).
- ³⁰ Літанія (літія) — молитва, в якій заклики до Бога та святих супроводжуються проханнями-повторами.
- ³¹ Поставець — ківш для зачерпування вина та інших напоїв.
- ³² Перший рядок «Мазурки Домбровського» — патріотичної пісні, написаної 1797 р. в Італії польським публіцистом і письменником Юзефом Вибицьким (1747–1822) для сформованих в еміграції польських легіонів під командуванням генерала Яна-Генрика Домбровського. Барські конфедерати співати її, звісно, не могли.
- ³³ «Була собі Гандзя...» — українська народна весільна пісня.
- ³⁴ «Схизматами» католики Речі Посполитої презирливо називали православних.

- ³⁵ Це пісня з інтермедії про єврея та солдата у старовинній вертепній драмі.
- ³⁶ У XIX ст. «шелягом» називали в народі російську копійку.
- ³⁷ Парафраз слів «Мазурки Домбровського»: «Jeszcze Polska nie zginęła, / Kiedy my żyjemy» («Ще бо Польща не згинула, / Коли ми живемо»).
- ³⁸ Чигирин (Чигрин) — старовинне місто на Черкащині (нині районний центр Черкаської обл.). Навесні 1768 р. загін Максима Залізняка збирався поблизу Чигирини в Холодному Яру.
- ³⁹ Очевидно, Шевченко полемізує тут з образом барських конфедератів як захисників вітчизни та свободи, змальованим, зокрема, у романі Міхала Чайковського «Вернигора».
- ⁴⁰ Див. прим. 8 до поеми «Тарасова ніч».
- ⁴¹ Шевченко, услід за народними переказами та творами деяких польських авторів, які писали про Коліївщину, зокрема романом Чайковського «Вернигора», пов'язує початок повстання з празником Маковія (1 серпня за ст. ст.). Насправді воно розпочалося наприкінці травня 1768 р.
- ⁴² Тясмин — права притока Дніпра.
- ⁴³ Існувала легенда, зафіксована, зокрема, в романі Чайковського «Вернигора», згідно з якою імператриця Катерина II прислала в дарунок повстанцям ножі й звеліла освятити їх, що й було зроблено на Маковія в Мотронинському монастирі.
- ⁴⁴ Кирея — верхній довгий суконний чоловічий одяг із відлогою.
- ⁴⁵ Образ «старого Головатого» Шевченко, очевидно, запозичив з роману Чайковського «Вернигора».
- ⁴⁶ Максим Залізник (бл. 1740 — після 1768) — один з керівників Коліївщини. Перед тим, як очолити гайдамаків, був на Запорозжі (у Тимошівському курені), потім став послушником Мотронинського монастиря. Після придушення повстання наприкінці липня 1768 р. був засуджений у Києві на заслання до Сибіру. Подальша доля невідома.
- ⁴⁷ Іван Гонта (1705–1768) — сотник надвірної міліції графа Потоцького в Умані, який перейшов на бік гайдамаків і став одним з керівників Коліївщини. Після поразки повстання був переданий росіянами польській владі й страчений.
- ⁴⁸ Ідеться про так звану «золоту грамоту», якою імператриця Катерина II нібито закликала народ до повстання.
- ⁴⁹ До цих слів Шевченко подав таку примітку: «За гайдамаками ходив кобзар; його називали сліпим Волохом. (Дід розказував)».
- ⁵⁰ Ідеться про Молдавське князівство (Цара Молдовей, Мала Валахія), яке з'явилося в 1359 р. і невдовзі потрапило в залежність від Османської імперії та Кримського ханства.
- ⁵¹ До цих слів Шевченко робить примітку: «Чорний шлях виходив од Дніпра, між устями річок Сокорівки й Носачівки, і біг через степи Запорізькі, через воеводства Київське, Подольське і Во-

- линське — на Червону Русь до Львова. Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву». Така сама примітка є в романі Чайковського «Вернигора».
- 52 Пор. з народною весільною пісню: «І по хаті тинини, / І по сінях тинини, / Вари, жінко, нині, нині».
- 53 Народнописенний мотив. Див., наприклад, пісню «Наварили ляхи пива».
- 54 Можливо, прообразом благочинного став архімандрит Мельхіседек Значко-Яворський (бл. 1716–1809) — ігумен Мотронинського монастиря (з 1753 р.), правитель православних монастирів і церков Правобережжя (з 1761 р.).
- 55 Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1570–1622) — кошовий отаман Війська Запорозького, гетьман реєстрового козацтва.
- 56 Богдан Хмельницький був похований в Іллінській церкві села Суботова праворуч від вівтаря.
- 57 Яків Остряниця (Острянин) (?–1641) — гетьман нерєстрового козацтва, один з провідників козацького повстання 1638 р. проти поляків. Після його поразки оселився в Чугуєві, де й загинув під час козацьких заворушень.
- 58 До цих рядків Шевченко, покликаючись на «Історію русов», робить такий коментар: «Павла Наливайка живого спалили в Варшаві, Івана Остраницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчепертували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зіновій Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злості спалив їх мертвих...»
- 59 Іван Богун (бл. 1618–1664) — полковник кальницький і поволоцький, один з полководців Богдана Хмельницького.
- 60 Інгул — ліва притока Південного Бугу. На Інгулі наприкінці лютого — на початку березня 1651 р. відбулася переможна битва військ Івана Богун з поляками, які намагалися захопити Вінницю.
- 61 Ідеться про Тараса Федоровича (Трясила) (див. прим. до поеми «Тарасова ніч»).
- 62 Ідеться про народний звичай прикрашати козацькі могили білими хустками.
- 63 Іван Гонта був четвертований у селі Сербх (нині Гонтівка Чернівецького р-ну Вінницької обл.).
- 64 Шевченко говорить про кровопролитну Корсунську битву (на Росі) 1648 р., «Тарасову ніч» 1630 р. (на Альті), а також про Варфоломіївську ніч (на 24 серпня 1572 р.) у Парижі (на Сені) — масову різанину гугенотів католиками.
- 65 Місто Черкаси, яке мало невеличкий гарнізон, гайдамацькі загони Максима Залізняка здобули легко.
- 66 Пор. з рядками народної пісні: «Та не буде лучче, / Та не буде краще, / Як у нас та на Україні! / Що немає жида, / Що немає ляха, / Не буде зміни!»

- ⁶⁷ Шевченко використовує тут народнописенні образи. Пор.: «На святую Пречистую / В усі дзвони дзвонять...»; «Бери свячений та й кропи ляхів, / Хай вражая шляхта гине!».
- ⁶⁸ Медведівка — містечко на Черкащині (нині село Чигиринського р-ну Черкаської обл.).
- ⁶⁹ Сміла — містечко на Черкащині (нині районний центр Черкаської обл.), від кінця XVII ст. до 1793 р. було власністю князів Любомирських.
- ⁷⁰ Корсунь — старовинне місто на річці Рось (нині Корсунь-Шевченківський — районний центр Черкаської обл.).
- ⁷¹ Канів — старовинне місто (нині районний центр Черкаської обл.). Його взяв штурмом гайдамацький загін Семена Неживого.
- ⁷² Домаха — шабля з дамаської сталі.
- ⁷³ Лисянка — містечко в долині річки Гнилий Тікич (нині районний центр Черкаської обл.).
- ⁷⁴ Цю назву сам Шевченко пояснював так: «Село Будища, недалеко од Керелівки, в яру озеро і над озером ліс невеликий, зоветься Гупалівщиною за те, що там Залізняк збивав ляхів з дерева».
- ⁷⁵ Згадки про участь жінок у Коліївщині є в романі Міхала Чайковського «Вернигора».
- ⁷⁶ Вираз біблійного походження. Пор.: «Хто вилле кров людську з людини, то виллята буде його кров...» (Книга Буття 9:6).
- ⁷⁷ Воронівка — село (тепер) Городищенського р-ну Черкаської обл.
- ⁷⁸ Вербівка — село (тепер) Городищенського р-ну Черкаської обл.
- ⁷⁹ Ідеться про мліївського титаря Данила Кушніра, убитого 27 червня 1766 р.
- ⁸⁰ Тобто село Боровикове (тепер) Звенигородського р-ну Черкаської обл.
- ⁸¹ Рідне село Шевченка (нині: Шевченкове Звенигородського р-ну Черкаської обл.).
- ⁸² Будище — село (тепер) Звенигородського р-ну Черкаської обл.
- ⁸³ Гнилий Тікич — річка на Придніпровській височині, яка бере початок біля села Сніжки на Київщині.
- ⁸⁴ Схожі слова є в українській народній пісні «На горі гарбузи, на долині дині...».
- ⁸⁵ Жіночий монастир Св. Миколая було засновано пізніше від описуваних подій (у 1779 р.) за чотири версти від Лебедина, у лісі, на землях, які належали князеві Ксаверію Любомирському.
- ⁸⁶ У цьому розділі Шевченко рясно використовує тексти народних сороміцьких пісень. Наприклад, тут подано початок пісні «Заганяйте квочку в бочку...», один з варіантів якої звучить так: «Заганяйте квочку в бочку, / А курчата в вершу — / Скажи мені, Марусенько, / Хто тебе шморгнув спершу?».
- ⁸⁷ Майданівка — село (тепер) Звенигородського р-ну Черкаської обл.

- 88 Рядки з відомої весільної пісні, яку співали, коли везли молоду до молодого.
- 89 Тропарем «Ісаїя, ликуй!» закінчується обряд вінчання.
- 90 Епіграф узято з гайдамацьких пісень. Пор.: «Хвалилися уманьчики, під Умань ідучи: / “Будем драти, пани-молодці, з китайки онучі!”».
- 91 Поет має на думці Троянську війну (XIII–XII ст. до н. е.), змальовану в Гомеровій «Іліаді».
- 92 Насправді так звана «Kawaleria Narodowa» з’явилася пізніше (у 1775 р.) замість гусарських та кірасирських формувань, які залишилися після Барської конфедерації.
- 93 Епізод убивства Гонтою своїх дітей-католиків Шевченко запозичив з роману Міхала Чайковського «Вернигора».
- 94 Ідеться про уманську школу отців-василіян, яка існувала при тамтешньому василіянському монастирі й де на ту пору навчалася близько семи сотень учнів. Гайдамаки зруйнували монастир. Загибло чимало ченців, зокрема, ректор школи Гераклій Костецький.
- 95 Іван Андрійович Шевченко, дід поета по батьковій лінії, помер 28 січня 1849 р., а батько — Григорій Іванович Шевченко — 21 березня 1825 р.
- 96 Ідеться про Четві-Мінеї, тобто житія святих, упорядковані за церковним календарем. Мабуть, батько поета читав «Книгу житій святих» (1689–1705) Дмитра Туптала.
- 97 Очевидно, це алюзія на славетну лірницьку пісню «Про Правду та Кривду».
- 98 Шевченко говорить про переселення в 1792 р. козаків Чорноморського козачого війська, тобто решток Війська Запорозького, на Кубань, а також про Задунайську Січ (1775–1828) на території Османської імперії.
- 99 Варіація на тему української народної пісні про дівчину-«халайду». Пор.: «А в нашої халайди хата на помості. / Грай, море, добре, море, добре буде, халайда».

ПОЕЗІЇ

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ...

- 100 Змальована Шевченком картина суголосна, зокрема, старовинним українським духовним віршам про Судний день. Пор.: «Нема тепер на всім світі правды: / Отец сына не любит, / Сын же отца израдит / За свою злість. / А дочка матку зневажає, / Матка ю в щастю проклинає, / Брат на брата воює, / На зловровіє чатує, / Бы го згладыв».
- 101 Цей образ походить з Нового Заповіту. Пор.: «Цьогосвітня бо мудрість — у Бога глупота, бо написано: “Він ловить премудрих у хитрощах їхніх!”» (Перше послання св. ап. Павла до коринтян 3:19).
- 102 Поет має на увазі поширену в тодішній історичній науці думку про монгольське походження слов’ян. Її, покликаючись на ні-

мецьких істориків, висловлював, зокрема, Шафарик, у перекладеній Осипом Бодянським фундаментальній праці «Славянские древности».

- ¹⁰³ Тамерлан, чи Тимур (1336–1405), — один з найбільших завойовників світу, засновник династії Тимуридів.
- ¹⁰⁴ Ян Коллар (1793–1852) — словацький політик, поет і філософ, один з родоначальників панславізму.
- ¹⁰⁵ Див. прим. до поеми «Єретик».
- ¹⁰⁶ Вацлав Ганка (1791–1861) — чеський філолог і поет, автор містифікацій «Краледворський рукопис» (1819) та «Зеленогорський рукопис» (1820).
- ¹⁰⁷ Слов'янофіли — прихильники ідеї самобутнього розвитку слов'янських народів, несхожого на шлях Західної Європи. Слов'янофілство розвивалося в XIX–XX ст. на ґрунті словацької (Вацлав Ганка), чеської (Ян Коллар, Павел Йозеф Шафарик), української (Григорій Квітка-Основ'яненко, Петро Гулак-Артемовський, Ізмаїл Срезневський, Яків Головацький, Іван Вагилевич, Михайло Максимович, Осип Бодянський, Микола Костомаров) культури, але найбільшого розмаху набуло в російській соціально-філософській думці, зокрема, у творчості Олексія Хом'якова, Івана Киреевського, Івана Аксакова та інших.
- ¹⁰⁸ Поет має на думці Луція Юнія Брута, який очолив повстання проти останнього римського царя Тарквінія Гордого в 509 р. до н. е., та Марка Юнія Брута Цепіона (85–42 до н. е.) — римського сенатора, убивцю Цезаря.
- ¹⁰⁹ Публій Гораций Коклес (Одноокий) — герой, який у VI ст. до н. е. врятував Рим від етрусків, стримуючи їхній натиск, аж доки міст через Тибр не був зруйнований.
- ¹¹⁰ Синоп, Трапезунд (Трабзон) — турецькі міста на узбережжі Чорного моря, на які не раз нападали запорожці.
- ¹¹¹ «Світло не вечірнє» — одне з імен Христа.

ХОЛОДНИЙ ЯР

- ¹¹² Холодний Яр — лісове урочище, розташоване (нині) на території Чигиринського та Кам'янського районів Черкаської обл., яке було осередком гайдамацького руху.
- ¹¹³ Ідеться про Свято-Троїцький Мотронинський монастир, заснований у Холодному Яру (перша згадка припадає на 1198 р.).
- ¹¹⁴ Клавдій Цезар Август Германік Нерон (37–68) — римський імператор (з 54 р.), останній з династії Юліїв-Клавдіїв. Шевченко називав «Нероном» Миколу І.
- ¹¹⁵ Натяк на Кавказьку війну 1817–1864 рр.
- ¹¹⁶ Поет полемізує з оцінкою гайдамацького руху, даною українським істориком Аполлоном Олександровичем Скальковським (1808–1899) у його книзі «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768» (Одеса, 1845).

ДАВИДОВІ ПСАЛМИ

- ¹¹⁷ Яків — син Ісаака й Ревекки, який жив у XVIII–XVII ст. до н. е., третій біблійний патріарх.
- ¹¹⁸ Аарон — старший брат Мойсея, перший іудейський первосвященик. Про миропомазання Аарона Мойсеєм ідеться, наприклад, у Книзі Левит 8:12: «І вилив з оливи помазання на Ааронову голову, та й помазав його, щоб його посвятити».
- ¹¹⁹ О мет — пола.
- ¹²⁰ Єрмон (Хермон) — гора висотою 2814 м, найвища точка гірського пасма Антіліван.
- ¹²¹ Гора Сіон знаходиться на південному заході Єрусалиму.
- ¹²² Едомітяни (ідумеї) — потомки Ісава, прозваного Едомом; мешканці країни Ідумеї. Вони були справжнім «бичем» для іудеїв.

ТРИ ЛІТА

- ¹²³ Ідеться про героїню поеми «Катерина».
- ¹²⁴ Шевченко говорить про поему «Гамалія».
- ¹²⁵ Ідеться про Оксану Коваленко. Див. прим. 169 до поеми «Мар'яна-черниця».

У КАЗЕМАТІ

«ЗГАДАЙТЕ, БРАТІЯ МОЯ...»

- ¹²⁶ Поет звертається до заарештованих у справі Кирило-Мефодіївського братства: Юрія Андрузького, Василя Білозерського, Миколи Гулака, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Опанаса Марковича, Олександра Навроцького та Івана Посяди.

Н. КОСТОМАРОВУ

- ¹²⁷ Микола Іванович Костомаров (1817–1885) — український та російський історик, поет і публіцист, професор Санкт-Петербурзького університету, близький приятель Шевченка.
- ¹²⁸ Ідеться про Тетяну Петрівну Костомарову (1798–1875) — колишню кріпачку поміщика Івана Петровича Костомарова, з якою той одружився після народження сина.

«НЕ СПАЛОСЯ, А НІЧ, ЯК МОРЕ...»

- ¹²⁹ Алюзія на поезію Василя Жуковського «Цвет завета» (1819). Пор.: «Младенчества веселый сон промчался...».
- ¹³⁰ Асигнація вартістю 25 карбованців.

КНЯЖНА

- ¹³¹ Кунштуки — картинки.
- ¹³² Ромен (Ромни) — повітове місто Полтавської губернії (тепер районний центр Сумської обл.). З кінця XVII ст. до 1852 р. тут проходив славетний Іллінський ярмарок.
- ¹³³ Ідеться про Київський інститут шляхетних панночок, відкритий у 1838 р.
- ¹³⁴ Ченчіо — Беатріче Ченчі (1577–1599), донька римського аристократа Франческо Ченчі (1527–1598). За переказом, разом із

мачухою Лукрецією Петроні-Ченчі та братом Джакомо вбила свого батька за вчинене над нею сексуальне насильство.

- ¹³⁵ Ідеться про Чигиринський Свято-Троїцький жіночий монастир.

Н. Н. («МЕНІ ТРИНАДЦЯТИЙ МИНАЛО...»)

- ¹³⁶ Плоскінь — чоловічі рослини конопель.

СОН («ГОРИ МОЇ ВИСОКІ!...»)

- ¹³⁷ Переяслав — старовинне місто на річці Трубіж (тепер Переяслав-Хмельницький — районний центр Київської обл.).

- ¹³⁸ Вибла могила — залишок стародавнього кургану поблизу Переяслава.

- ¹³⁹ Трахтемирів — містечко на правому березі Дніпра навпроти Переяслава, колишня козацька резиденція (тепер село Канівського р-ну Черкаської обл.).

- ¹⁴⁰ Монастирище (Монастирьок) — село поблизу Трахтемирова.

- ¹⁴¹ Див. прим. 265 до поеми «Єретик».

- ¹⁴² Ідеться про Вознесенський собор у Переяславі, побудований 1700 р. за ініціативою та на кошти Івана Мазепи.

- ¹⁴³ Цей скіфський курган Шевченко згадує у своїх археологічних нотатках: «По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила».

- ¹⁴⁴ Про ці могили, розташовані за п'ять кілометрів від Переяслава, Шевченко згадує у своїх археологічних нотатках.

Л. В. Ушкалов

ЗМІСТ

ГАЙДАМАКИ.....	3
ПОЕЗІЇ	
І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє	71
Холодний Яр.....	78
Давидові псалми	81
1. «Блаженний муж на лукаву...»	81
12. «Чи Ти мене, Боже милий...»	81
43. «Боже, нашими ушима...»	82
52. «Пребезумний в серці скаже...»	83
53. «Боже, спаси, суди мене...»	84
81. «Меж царями-судіями...»	84
93. «Господь Бог лихих карає...»	85
132. «Чи є що краще, лучше в світі...»	86
136. «На ріках круг Вавилона...»	87
149. «Псалом новий Господеві...»	88
Маленькій Мар'яні.....	89
«Минають дні, минають ночі...».....	89
Три літа.....	90
[Заповіт] («Як умру, то поховайте...»).....	93
«За що ми любимо Богдана...»	94
Лілея	94
Русалка	96
В казематі («Згадайте, братія моя...»)	98
I. «Ой одна я, одна...»	99
II. «За байраком байрак...»	99
III. «Мені однаково, чи буду...»	100
IV. «Не кидай матері», — казали...»	101
V. «Чого ти ходиш на могилу...»	102
VI. «Ой три шляхи широкії...»	104
[VII]. «Веселе сонечко ховалось...»	104

VIII. «Садок вишневий коло хати...»	105
IX. «Рано-вранці новобранці...»	106
X. «В неволі тяжко, хоча й волі...»	107
XI. «Понад полем іде...»	107
XII. «Чи ми ще зійдемося знову...»	108
«Не спалося, а ніч, як море...»	109
Княжна (Поема)	111
N. N. («Сонце заходить, гори чорніють...»)	123
N. N. («Мені тринадцятий минало...»)	123
«Не гріє сонце на чужині...»	124
Сон («Гори мої високії...»)	125
Л. В. Ушкалов. ПРИМІТКИ ТА КОМЕНТАРІ.....	131

Літературно-художнє видання

ШЕВЧЕНКО
Тарас Григорович

ГАЙДАМАКИ

Головний редактор Є. В. Мезенцева
Відповідальна за випуск К. В. Лимаренко
Художній редактор Л. П. Вировець
Технічний редактор Г. С. Таран
Комп'ютерна верстка: С. І. Удалов
Коректор Л. В. Дмитрієва

Підписано до друку 24.12.12. Формат 84х108 1/32.

Умов. друк. арк. 7,56. Облік.-вид. арк. 3,51.

Тираж 3000 прим. Замовлення № 3-10.

ТОВ «Видавництво Фоліо»

**Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції**

ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61002, Харків, вул. Чубаря, 11

Електронна адреса:

www.folio.com.ua

E-mail: realization@folio.com.ua

Інтернет магазин

www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів

у ТОВ «Видавництво Фоліо»,

61002, Харків, вул. Чубаря, 11

Свідоцтво про реєстрацію

ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

План-проспект серії «Шкільна бібліотека української та світової літератури»

Довженко О. Зачарована Десна
Котляревський І. Енеїда
Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я
Тичина П., Рильський М. Вибране
Шевченко Т. Гайдамаки
Шевченко Т. Художник
Українка Леся. Лісова пісня
Франко І. Украдене щастя
Яновський Ю. Чотири шаблі
Мирий П. Хіба ревуть воли, як ясла повні
Кобиланська О. Царівна
Вовчок М. Три долі
Квітка-Основ'яненко Г. Маруся
Малик В. Таємний посол. Кн. 1
Малик В. Таємний посол. Кн. 2
Малик В. Князь Кий
Малик В. Горить свіча
Вишня О. Мисливські усмішки
Стельмах Я. Митькозавр із Юрківки
Карпенко-Карий І. Хазяїн
Куліш М. Чорна Рада
Багряний І. Сад Гетсиманський
Хоткевич Г. Авірон. Камінна душа
Винниченко В. Записки Кирпатого Мефістофеля
Костомаров Н. Черниговка. Исторические портреты
Скляренко С. Володимир
Скляренко С. Святослав
Стефаник В. Камінний хрест
Коцюбинський М. Fata morgana

Пушкин А. Евгений Онегин
Пушкин А. Капитанская дочка
Чехов А. Вишневый сад
Гоголь Н. Вечера на хуторе близ Диканьки
Гоголь Н. Мертвые души
Лермонтов М. Герой нашего времени
Достоевский Ф. Преступление и наказание
Достоевский Ф. Братья Карамазовы, т.1
Достоевский Ф. Братья Карамазовы, т.2

Толстой Л. Анна Каренина, т. 1
Толстой Л. Анна Каренина, т. 2
Бунин И. Митина любовь. Темные аллеи
Куприн А. Гранатовый браслет
Тургенев И. Ася. Накануне
Крылов И. Басни
Булгаков М. Мастер и Маргарита
Некрасов Н. Кому на Руси жить хорошо
Ильф И., Петров Е. Двенадцать стульев
Ильф И., Петров Е. Золотой теленок
Грин А. Алые паруса
Замятин Е. Мы
Фонвизин Д. Недоросль. Грибоедов А. Горе от ума

Гомер. Илиада
Гомер. Одиссея
Дефо Д. Робинзон Крузо
Мопассан Г. Милый друг
Бальзак О. Шагреновая кожа. Гобсек
Стендаль. Красное и черное
Флобер Г. Госпожа Бовари
Уайльд О. Портрет Дориана Грея
Данте. Божественная комедия
Кун Н. Легенды и мифы Древней Греции
Гете И. Фауст
Лондон Дж. Белый Клык
Свифт Дж. Приключения Гулливера
Скотт В. Айвенго
Андерсен Г. Х. Сказки
О. Генри. Короли и капуста
Дюма А. Три мушкетера
Конан Дойль А. Собака Баскервильей
Флавий И. Иудейская война
Купер Ф. Зверобой

План-проспект серії затверджено
Міністерством освіти і науки, молоді
та спорту України

Основу цієї книжки складають вірші великого
українського поета Т. Г. Шевченка (1814—1861)

та його поема «Гайдамаки»,

що входять до програми середньої школи.

Гайдамаки — історико-героїчна поема великого

Кобзаря, перший український історичний роман
у віршах, у якому автор оспівав повсталий народ, його
непереможну волю в боротьбі проти соціального і
національного гніту, звеличив його мужність і
душеву красу.

Представлені твори дають досить повне уявлення
про творчість поета в цілому та виразно окреслюють
його могутню особистість, силу та багатогранність
таланту, що вражав сучасників і з роками
не померкнув.

ISBN 978-966-03-6253-6

9 789660 136253 6